

DİLARƏ NAĞIYEVA – MUXTAROVA

**AĞA MUSA NAĞIYEVİN
XEYRİYYƏÇİLİK VƏ İCTİMAİ
FƏALİYYƏTİ**

Bakı – “Elm” – 2011

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Tarix İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur

Elmi redaktor: *Tarix üzrə fəlsəfə doktoru*
Hacı Həsənov

Rəyçilər: *Tarix elmləri doktoru, professor*
Musa Qasımlı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Jalə Əliyeva

Tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
Fərhad Cabbarov

Dilarə Nağıyeva-Muxtarova.

Ağa Musa Nağıyevin xeyriyyəçilik və ictimai fəaliyyəti.
Bakı, “Elm”, 2011; 140 s.

ISBN 978–9952–453–19–5

Monoqrafiyada ilk dəfə olaraq Ağa Musa Nağıyevin sahibkarlıq, xeyriyyəçilik və ictimai fəaliyyəti kompleks şəkildə tədqiq olunub. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Bakı neft sənayesinin canlanmasının mədəni və ictimai həyata təsiri, Azərbaycan milyonçuları içərisində öz vətənpərvərliyi, xeyirxahlığı ilə seçilən Ağa Musa Nağıyevin həyat və fəaliyyətinin çox hissəsi elmi dövriyyəyə ilk dəfə cəlb olunan tarixi sənədlər əsasında öyrənilib. Monoqrafiyada milyonçunun keçdiyi keşməkeşli həyat yolu tam şəkildə izlənilir, onun millət yolunda fədakarcasına gördüyü işlər yer alır. Burada həmçinin sovet dövründə milyonçunun nəslinin davamçılarının repressiyalara, sürgünlərə məruz qalmaları, daim təzyiq altında yaşamaları faktları göstərilir. Bu monoqrafiya Azərbaycan tarixinin bütöv bir dövrünə işıq salan sanballı tədqiqat əsəri kimi tarixçilər, ictimai fikri öyrənən tədqiqatçılar, habelə geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulub.

4001040000
655(07)-2011

© “Elm” – 2011

GİRİŞ

Ötən əsrin sonlarında Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Vətən tarixşünaslığı, tarix elmi qarşısında böyük perspektivlər açılmışdır. Uzun illər üzərinə kölgə salınan, qadağalar qoyulan mövzular tədqiq olunmaqda, yeni-yeni mənbə materialları elmi dövriyyəyə cəlb edilməkdədir. İndi tarix elmi azərbaycançılıq ideologiyası aspektindən yenidən işlənir, uzun illər qadağa olunmuş mövzulara işıq salınır, arxivlərin küncünə atılmış qiymətli sənədlər aşkarlanır. Sovet təbliğatının tədqiqini qadağan etdiyi mövzulardan biri də Azərbaycanda neft milyonçularının, onların xeyriyyəçilik hərəkətində rolunun öyrənilməsi, millətin görkəmli şəxsiyyətlərinin həyat və fəaliyyətlərinin araşdırılması olmuşdur. Uzun sovet onillikləri boyunca onların üzərinə «burjua» damğası vurularaq adlarını ləkələməyə çalışmışlar. Amma XX əsrin əvvəllərindən milli oyanışın artdığı şəraitdə bu mesenatlar millətin yaddaşında elə dərin izlər buraxmış, öz xidmətləri ilə millət qarşısında elə şöhrət qazanmışdılar ki, onları tarixdən silmək və ya ləkələmək sovet ideologiyasına nəsb olma bilməmişdir. Belə şəxsiyyətlərdən biri də Ağa Musa Nağıyevdir.

Kimdir Ağa Musa? Onun haqqında nə bilirik? Gələcək nəsil nə biləcək? Bu vaxtadək onun şəxsi keyfiyyətlərinin

dən çox az bilib, gördüyü böyük işlər haqqında düşünməmişik. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında Ağa Musa Nağıyevin iri neft sahibkar olması və onun binalarının milliləşdirilməsi haqda çox səthi və qısa məlumat verilib. Onun xeyriyyəçiliyi haqda bir kəlmə belə yazılmayıb.

Bununla belə, ensiklopediyada Ağa Musa Nağıyevə mənsub olan Binəqədi neft mədənlərində hasil olunan neftin 1900-cü ildə 10 mln. puda, 1904-1908-ci illərdə isə 12.328 mln. puda çatması haqda; bu mədənlərdə 800 nəfərədək fəhlənin çalışması, bu sahibkarın milyonlarının saya-hesaba gəlmədiyi haqda heç bir məlumat verilməyib.

Bu baxımdan Ağa Musa Nağıyevin Azərbaycan neft sənayesinin inkişafında xidmətlərinin, sahibkarlıq, habelə xeyriyyəçilik və ictimai fəaliyyətinin tədqiq edilməsi, həm Vətən tariximizin daha bir qaranlıq səhifəsinə həqiqət işığı salmaq baxımından, həm də bu insanın əməlləri müqabilində onun ruhu qarşısında heç olmasa mənəvi borcun ödənilməsi baxımından vacib bir vəzifədir.

Monoqrafiyanın əsas hissəsi – əhatə etdiyi XIX əsrin sonları və XX əsrin 20-ci illərinə qədər olan dövr – böyük dəyişikliklərlə xarakterizə olunur. Azərbaycan maarifçilik hərəkatı inkişaf etmiş, milli qəzetlər meydana gəlmiş, milli şüurun, özünüdərkin formalaşmasında ziyalıların rolu sahibkarlar tərəfindən dəstəklənmiş, həmçinin Azərbaycanı müstəqilliyə aparan hərəkat başlamış və nəhayət Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarix səhnəsinə qədəm qoyması ilə Şərqdə ilk demokratik dövlət modeli formalaşmışdır. Bu dövr neft sənayesinin inkişafı, yerli burjuaziyanın rolunun artması, böyük sənaye infrastrukturunun yaradıl-

ması ilə yadda qalır. Monoqrafiyada həmçinin Ağa Musa Nağıyevin varislərinin sovet repressiya illərində məruz qaldıqları ağır həyat tərzini izlənmiş, sovet cəmiyyətində mesenatın varislərinin başına gətirilən müsibətlər, sıxıntı- lar və həbslər sənədlər vasitəsi ilə tədqiq edilmişdir. Bu baxımdan monoqrafiyanın xronoloji çərçivəsi XIX əsrin sonlarını, XX əsrin əvvəllərini əhatə edir.

Monoqrafiyada tədqiqat obyektinə çevrilmiş problemin ayrı-ayrı aspektləri müxtəlif tarixçi alimlər tərəfindən araşdırılmışdır. Azərbaycan alimləri böyük əmək sərf edərək həm neft sənayesi, həm də xeyriyyəçilik hərəkatına dair sanballı əsərlər ortaya qoymuşlar. Sovet dövrünün ideoloji problemlərinə baxmayaraq, bu monoqrafiyalar öyrənilən dövr və hadisələr barədə çoxsaylı və qiymətli faktoloji materiallarla zəngindir.

Bu baxımdan Mahmud İsmayılovun, (78,79), İ.V.Striqunovun (86), Tofiq Vəliyevin (37) əsərlərinin adlarını çəkmək olar.

Eyni zamanda dövrün siyasi mənzərəsini canlandırmaq üçün Dilarə Seyidzadənin (84), S.Süleymanovanın (62) tədqiqatları da olduqca qiymətlidir. Problemə həmçinin ümumiləşdirilmiş əsərlərdə (32,33) toxunulmuşdur. Bu əsərlər dövrə bağlı obyektiv təəssürat yaratsa da, orada məhz Ağa Musa Nağıyevin fəaliyyəti, təbii ki, tam nəzərə çarpmır.

Bunlarla yanaşı, M.Süleymanovun (59,60,61), Q.İlkinin əsərlərində (44,45) həmin dövrün müasirlərinin xatirələri əsasında zəngin və geniş məlumatlar verilir. Amma bu kitablar elmi yanaşmadan daha çox publilsistik xarakter

daşıyır. Eyni zamanda D.Nağıyevanın uzun illər A.M.Nağıyevin irsinin tədqiqinə yönəlmiş əsərləri də (51,52,53) diqqət mərkəzindədir. Bu əsərlərdə, bir qayda olaraq, arxiv materiallarına istinad olunaraq dövrün mənzərəsi canlandırılır, eyni zamanda A.M.Nağıyevin fəaliyyətinin öyrənilməsi ilə bağlı sistemli yanaşma ortaya qoyulur.

Monoqrafiyada aparılan tədqiqatın əsas məqsədi mövcud mənbələr və tarixşünaslıq bazası əsasında Ağa Musa Nağıyevin sahibkarlıq və xeyriyyəçilik fəaliyyətini tədqiq etmək və bununla bağlı elmi ümumiləşdirmələr aparmaqdan ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün tədqiqat işində XIX-XX əsrlərdə Azərbaycanda neft sənayesinin inkişafının ümumi mənzərəsini qısaca səciyyələndirməyə çalışmış, Azərbaycanda bəhs olunan dövrdə xeyriyyəçilik hərəkatının xarakterik xüsusiyyətlərini ümumi şəkildə qiymətləndirilmişdir. Bu baxımdan Ağa Musa Nağıyevin həm sahibkar, həm də xeyriyyəçi kimi fəaliyyəti sistemli şəkildə öyrənilmiş və bu mülahizələr ümumiləşdirilərək elmi mühakimələr irəli sürülmüşdür.

Yuxarıda sadalanan vəzifələrin yerinə yetirilməsində bir sıra elmi metodlardan istifadə edilmişdir. Tədqiqat prosesində ümumi məntiqi metodlardan – analiz, sintez, ümumiləşdirmə, habelə tarixi təsvir metodlarından istifadə edilməklə yanaşı, tarixi-müqayisə və sistemli yanaşma üsulları da geniş şəkildə tətbiq olunmuşdur.

Tədqiq olunan elmi problemin həlli üçün xeyli miqdarda sənəd və materiallara istinad olunmuşdur. Bu mənbə materiallarını qruplaşdırarkən, onların içərisində Bakı neft sənayesinin illik icmalları, “Bakı və onun rayonları” adlı

topluları, bu problemləri əks etdirən müxtəlif nəşrlərin rolunu qabartmaq vacibdir. Bu qaynaqlar həmin dövrün neft sənayesinin inkişafı haqqında tam təsəvvür yaradır və bu mənbələr Azərbaycan alimləri tərəfindən ətraflı öyrənilib.

Monoqrafiyada Ağa Musa Nağıyevin fəaliyyəti dövrünü canlandırmaq üçün onun müasirlərinin xatirələrindən, yaxınlarının dediklərindən də istifadə edilmişdir. Bunun üçün çoxsaylı sorğular keçirilmiş və faktlar müqayisəli təhlil edildikdən sonra diqqətə çatdırılmışdır.

Müəllifin bu vaxtadək işiq üzü görmüş müxtəlif xarakterli əsərləri istisna olmaqla, bu monoqrafiya Ağa Musa Nağıyevin sahibkarlıq və xeyriyyəçilik fəaliyyətinin kompleks şəkildə öyrənilməsinə həsr olunmuş ilk əsərdir. Bu baxımdan monoqrafiyanın elmi yeniliyi aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

- Ağa Musa Nağıyevin sahibkarlıq fəaliyyəti kompleks şəkildə araşdırılmış;

- Azərbaycanda xeyriyyəçilik hərəkatında neft milyonçularının, xüsusən A.M.Nağıyevin bu sahədə səmərəli fəaliyyəti öyrənilmiş;

- Bakı şəhərinin memarlığına Nağıyevin verdiyi töhfənin sistemətlə olaraq qiymətləndirilməsinə cəhd göstərilmiş;

- Milyonçunun varisləri və varislik problemi ilk dəfə olaraq kompleks şəkildə işıqlandırılmışdır.

Monoqrafiyada verilmiş materiallar, aparılmış araşdırmalar, ümumiləşdirmə və nəticələr Azərbaycanda repressiyalar tarixinin, habelə adlı-sanlı nəsillərin şəcərələrinin öyrənilməsinə dair yeni tədqiqat əsərlərinin yazılmasında,

Azərbaycanın XX əsr siyasi-tarixi problemlərinə dair ümumiləşdirilmiş tədqiqat əsərlərinin yazılmasında, müvafiq hökumət və qeyri-hökumət təşkilatlarının əməli fəaliyyətində, Azərbaycanın müasir tarixinə, xüsusən də neft və mədəniyyət tariximizə dair dərsliklərin, dərs vəsaitlərinin və monoqrafiyaların hazırlanmasında, Azərbaycan tarixi ixtisası üzrə mütəxəssislərin hazırlanması, müəllim və tələbələr üçün mühazirə-məşğələ və xüsusi kursların keçilməsində istifadə edilə bilər. Və nəhayət bu monoqrafiya vətənimizin və xalqımızın tarixi ilə maraqlanan hər bir kəs üçün gərəkli ola bilər.

I FƏSİL

AZƏRBAYCAN NEFT SƏNAYESİ VƏ A.M.NAĞIYEVİN SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİ

1.1. Azərbaycan neft sənayesinin inkişafında yerli kapitalın rolunun artması

XIX əsrin son rübündə Azərbaycanda neft sənayesi sürətlə inkişaf edirdi. Xüsusilə 1872-ci ildə iltizam sisteminin ləğv olunması neft sənayesinin inkişafına çox güclü təkan verdi. 1877-ci ildə çar hökumətinin dövlət rüsumunu azaltmaq barədə qərarı neft sənayesinin inkişafını xüsusilə sürətləndirdi. İltizam sisteminin ləğvindən bir il sonra Bakıda 12 neft şirkəti fəaliyyət göstərirdisə, əsrin sonunda belə şirkətlərin sayı 140-a çatırdı (86, s.56).

Bakı xanlığının Rusiya tərəfindən işğalına qədər neft mədənləri əsasən xanın ixtiyarında idi. İşğaldan sonra onlar müstəmləkəçilərin ixtiyarına keçdi. Sonuncular isə onları əsasən qeyri-azərbaycanlı iltizamçıları vasitəsilə istismar edirdilər. İltizam sisteminin ləğvindən çox keçmədən rus və xarici ölkələrin kapitalistləri neft sənayesinə axışmağa başladılar. 1879-cu ildə Nobel qardaşları, 80-ci illərdə fransız kapitalı, 90-cı illərdə ingilis kapitalı, sonra isə digər xarici dövlətlərin kapitalistləri Azərbaycanın neft sənayesində mövqe tutdular. XIX əsrin 70-ci illərində Bakıda ilk neft kəmərinin işə salınması neftin nəql olunması işində geniş imkanlar yaratdı. Əsrin sonlarına doğru Bakı-

da ümumi uzunluğu 300 km olan 26 neft kəməri fəaliyyət göstərirdi. Neftin nəql olunmasında neftdoldurma-mayedəşiyən gəmilər və vaqon sistemlərdən istifadə olunmağa başlandı. 1877-ci ildə Nobel qardaşlarının sifarişi ilə İsveçdə birinci neftdoldurma-mayedəşiyən gəmi - «Zərdüşt» inşa edildi. Daha sonra «Məhəmməd», «Musa» və başqa belə gəmilər istifadəyə verildi. Neft doldurma gəmilərinə ehtiyac Azərbaycanda gəmi təmiri və gəmiqayırma sənayesinin inkişafına da güclü təkan verdi (78, s.76).

1879-cu ildə ilk dəfə Bakı-Balaxanı dəmir yolunda istifadə olunan vaqon-sistemlər neft nəqlinin əsas vasitəsinə çevrildi. 1883-cü ildə artıq 462 belə vaqon-sistem var idi. Bu sistemlərlə ildə təxminən 12 mln. pud neft daşınırdı. Bir il sonra hökumət vaqon-sistemlərin sayını 750-yə çatdırmışdı. XIX əsrin sonunda isə bu say 20 minə ötürülmüşdü (78, s.80).

Yeni texniki üsulların tətbiqi neft sənayesinin inkişafını sürətləndirdi. Bunun nəticəsində 1870-ci ildən 1880-cı ilədək olan müddətdə Bakıda neft hasilatı təxminən on dəfə yüksəldi (37, s.67).

XIX əsrin ikinci yarısında yaranmaqda olan dünya neft sənayesində iki qütb təşəkkül tapmaqda idi. Bu qütblərdən birini Qərb yarımkürəsində ABŞ-ın Pensilvaniya ştatı təşkil edirdisə, digərini Şərqi yarımkürəsində Bakı neft rayonu təşkil edirdi. Əsrin sonlarında Bakıda 500 mln. pud neft hasil edilirdi ki, bu da ABŞ-da çıxarılan neftdən artıq idi (37, s.68).

1901-ci ildə Bakı neft hasilatı daha da artaraq 671,7 mln. puda çatmışdı. Bu isə dünyadakı neft hasilatının ya-

rıdan çoxuna, Rusiyadakı hasilatın isə 95 faizinə bərabər idi (20, v.39).

1897-ci ildə Abşeronun təkə Balaxanı, Sabunçu, Ramana və Bibiheybət mədənləri ümumi neft hasilatının 74 faizini təşkil edirdi (79, s.92).

Neft hasilatı və emalı sənayesinin inkişafı Azərbaycanda varlı kapitalistlərin, milyonçuların yetişməsi üçün də şərait yaranır. Qısa müddət ərzində H.Z.Tağıyev, A.M.Nağıyev, Ş.Əsədullayev, A.M.Muxtarov və başqa milyonçular ortaya çıxır.

Azərbaycanın ağ nefti Türkiyə, Avropa, Şimali Afrika, Uşaq Şərq ölkələrinə satılırdı. 1897-ci ildə ağ neft məhsullarının ixrac edilməsini sürətləndirmək məqsədi ilə Bakı-Batım neft kəmərinin çəkilişinə başlanılır. Kəmərin istifadəyə verilməsi Azərbaycanın neft ixracında xeyli irəliləyişə səbəb olur. Təkə 1897-ci ildə neft istehsalı müəssisələrinin sayı 92-dən 107-yə qalxır (21, v.11). İxracın həcmi isə 1889-cu ildən 1898-ci ilədək olan müddətdə iki dəfədən çox artır (86, s.107).

Bakıdan Batıma əsasən kerosin və sürtkü yağları ötürülür, neft qalıqları isə Xəzər yolu ilə gəmilərlə daşınırdı. Neft məhsullarının mühüm bir qismi Novorossiysk limanı vasitəsilə Avropaya ixrac olunurdu.

Azərbaycanda neft sənayesinin inkişafı onunla bağlı bir çox digər sənaye sahələrinin meydana gəlməsinə və inkişafına şərait yaradır. Bakıda maşınqayırma, buxar qazanları, metal kanat istehsalı müəssisələri yaranmağa başlanılır. Təkə Bakıda deyil, Yelizavetpol, İrəvan, Dərbənd, Gədəbəy, Nuxa, Şuşa, Ordubad və başqa yerlərdə də kapitalizm

inkişaf edir, yeni-yeni müəssisələr yaranırdı. Ordubadda, Nuxada, Şamaxıda və Şuşada ipək emalı sənayesinin inkişafı ayrı-ayrı şəhərlərdə toxuculuq və bu kimi kustar sahələrin tənəzzülünə gətirib çıxarırdı. Onların yerini manufaktura səviyyəsinə yüksələ bilmiş sənət sahələri tutmağa başlayır. Lakin əl əməyi ilə bağlı olan xalçaçılıq inkişaf etməkdə idi. Quba, Şuşa, İrəvan, Naxçıvan, Borçalı, Cəbrayıl, Gəncə və Bakı xalçaları xarici bazarlarda ad qazanmışdı. Qubada xalça toxuyan qadınların sayı 30 minə yaxın idi. Təkcə Xaçmaz stansiyasında ildə 300 000 rublluq xalça ixrac edilirdi. Şuşa, Cavanşir, Zəngəzur qəzalarında xalça toxumaqla 100 min nəfər məşğul olurdu. «Qarabağ» adlandırılan, öz solmaz rəngləri və gözəlliyi ilə dünyaya səs salan xalçaların əsas ticarət mərkəzi Şuşa şəhəri idi (29, v.2).

Kapitalist sənayesinin inkişafı şəhərlərin sürətlə böyüməsinə, onların tikilməsinə, görkəminin dəyişməsinə səbəb olurdu. Azərbaycanın Bakı, İrəvan, Yelizavetpol, Şuşa, Dərbənd, Şamaxı və s. şəhərlərində kapitalistlər, tacirlər, sənətkarlarla yanaşı fəhlə sinfinin nümayəndələri də yaşayırdı. 1903-cü ildə Bakının neft sənayesində 40 min fəhlə çalışırdı (83, s.45).

Hələ 1872-ci ildə neft sənayesində iltizam sistemi ləğv edildikdən sonra neft verən torpaqları satın almış 13 sahibkar arasında Azərbaycan milli kapitalı çox cüzi yer tuturdu. Belə ki, neft yataqları olan yerlərin 13-dən ikisi, 163 neft quyusundan isə cəmi 21-i azərbaycanlı sahibkarlara məxsus idi. Azərbaycan-erməni qarışıq kapitalı H.Z.Tağıyev və Sərkisov firmasının neft verən torpaqların alınma-

sına sərf olunan məbləğin yalnız 0,5 faizini təşkil edirdi. Lakin XIX əsrin 70-ci illərinin sonlarından etibarən neftçixarmada Azərbaycan milli kapitalı artmağa başlamışdı. 1878-ci ildə milli kapitalı təmsil edən firmaların gündəlik neft hasilatı bu iri neft sənayesi rayonundan ümumi hasilatın 4,2 faizini, Azərbaycan-erməni birgə kapitalını təmsil edən firmaların gündəlik neft hasilatı 8 faizini, birgə rus-Azərbaycan firmalarının ümumi hasilatı isə 1,6 faizini təşkil edirdi (23, v.27).

XIX əsrin axırlarında milli burjuaziya nümayəndələrinə məxsus firmaların mövqeyi zəifləyir və onlar bütün firmaların cəmi 5 faizini təşkil edirdi. Azərbaycan-erməni qarışıq kapitalı olan firmalar ləğv olunmuş, rus-Azərbaycan firmaları isə ümumi neftin cəmini - 0,2 faizini çıxarırdı. 1883-cü ildə 135 neft sənayesi müəssisəsi sahibkarları içərisində milli kapital nümayəndələrinin sayı 17 nəfər idi (23, v.44): H.Z.Tağıyev, H.Səlimxanov, A.M.Qafarov, A.Qarayev, M.Q.Səlimxanov, Q.B.Həşimov, N.Nuriyev və b. (18,v.14).

XIX əsrin axırlarında isə 167 neft sənaye müəssisələrindən 49-u azərbaycanlılara mənsub idi. Bu müəssisələrin əksəriyyəti xırda idi. Məsələn, ildə 100 min pud neft hasil edən müəssisələrin 33,3 faizi, 100-500 min pud neft hasil edənlərin 48,7 faizi, 500 min pud – 1 milyon pud neft çıxaranların isə yalnız 12,5 faizi azərbaycanlı: H.Z.Tağıyev, H.Səlimxanov, A.M.Qafarov, A.Qarayev, M.Q.Səlimxanov, Q.B.Həşimov, N.Nuriyev və b. (18, v.14) kapitalistlərin payına düşürdü. Bunun səbəbi neft sənayesinin inkişafına daha böyük kapital qoyuluşunun tələb olunması

idi. Çox kiçik istisnalarla yerli milli kapitalistlərdə isə belə imkanlar yox idi.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq milli burjuaziya nümayəndələrinin mövqeyi bir qədər qüvvətlənməyə başlayır. Onların içərisində H.Z.Tağıyev, A.M.Nağıyev, Ş.Əsədullayev, İ.Hacımski, L.Manafov, M.Muxtarov və başqaları fərqləndirilirdilər.

H.Z.Tağıyev 1873-cü ildən neft hasilatı işinə başlamışdı. XIX əsrin 80-cı illərindən onun artıq həm ağ nefti və sürtkü yağları zavodu da vardı. 1896-cı ildə o, 32,3 milyon pud neft çıxarmış və 2 milyon pud neft emal etmişdi (81). Bəzi məlumatlara görə, XX əsrin başlanğıcında onun varidatı 16 milyon rubl təşkil edirdi (19, v.79). H.Z.Tağıyev 1897-ci ildə neft mədənlərini və ağ neft-yağ zavodunu, Xəzərdə neft gəmilərini 5 milyon qızıl rubla ingilis bankının direktorlarından biri olan E.Qubbarda satmışdı. Lakin o, ingilis maliyyəçilərinin yeni yaratdıqları firmada “Oleum” da iki səhmdar payçı kimi iştirak edirdi (86, s.36-37). Onun özünün və həyat yoldaşının əlində saxlanılmış səhmlər onlara bu firmanın direktorlar şurasının üzvləri olmağa imkan vermişdir. 1915-ci ildə H.Z.Tağıyev, zadəganlardan Əlibəy Aşurbəyov, tacir Ağahüseyn Tağıyev və Əsədulla Əhmədov neftçıxarma və neftsatışı üzrə «H.Z.Tağıyev – neft sənaye cəmiyyəti» adlı şirkət yaratmışdılar (42).

Digər iri azərbaycanlı kapitalist Ağa Musa Nağıyev idi. O, XIX əsrin 70-ci illərindən sonra neftçıxarma və neft emalına başlamışdı. 1900-cü ildə A.M.Nağıyevin şirkəti 7,5 milyon pud neft çıxarmışdı.

1908-ci ildə A.M.Nağıyevin Ramanadakı neft mədənlərində 308 fəhlə, Sabunçuda olan neft mədənlərində isə 634 nəfər işləyirdi (17, v.30). Onun vəfatından sonra neft mədənləri və sənaye müəssisələrindən istifadə etmək üçün «Musa Nağıyevin varisləri» adlı səhmdar cəmiyyəti təşkil olunmuşdur(42). Cəmiyyəti Mirzə Şəmsi oğlu Əsədullayev, Məlikməmməd Kərimov və Tağı Ağa Əli oğlu Nağıyevin daxil olduğu qrup idarə edirdi (28, v.3). Cəmiyyətin Binəqədiddə, Sabunçuda, Zabratda, Bülbülədə, Qalada, Binədə, Əmircanda, Xırdalanda, Digahda, Masazırda, Fatmayıda, Biləcəridə, Sarayda və Zığda mədənləri var idi.

Digər neft kapitalisti olan Şəmsi Əsədullayev XIX əsrin 90-cı illərində neft çıxarmaqla məşğul olmuş və sürətlə varlanmışdı. 1890-cı ildə Ramanada Şəmsi Əsədullayevin neft quyuları fontan vurmuş və gündə 800 min pud neft çıxarılmışdır (17, v.31).

Şəmsi Əsədullayev və Ağa Musa Nağıyev 1896-cı ildə «Böyük Puta» adlı yerdə Məşədi Əbdülrəhman Məşədi Əliqulu oğluna məxsus 242 desyatinlik torpaq sahəsini satın alıb, neft mədənlərini salmışdılar. Şəmsi Əsədullayev 1900-cü ildə, 7,3 milyon pud neft çıxarmış, 11,5 milyon pud neft məhsulları satmışdır. 1904-cü ildə Şəmsi Əsədullayev və İbad bəy Tahirov Moskvada, Zakaspidə və İranda neft məhsulları satışı üzrə müqavilə bağlamışdılar. 1907-ci ildə onun Ramanıdakı mexaniki təmir emalatxanasında, qazan emalatxanasında, elektrik stansiyasında 466 nəfər, neft mədəninə isə 16 nəfər fəhlə işləyirdi (17, v.32).

1905-ci ildən mövcud olan Əmiraslanov qardaşlarına məxsus “Neftçixarma firması” da nisbətən iri idi. Bu firma

1905-ci ildə 81 min pud, 1908-ci ildə 908,4 min pud, 1910-cu ildə 1 milyon 307 min pud neft çıxarmışdır.

Əlibəy və Balabəy Aşurbəyov qardaşlarına məxsus firma 1901-ci ildən mövcud idi. Bu firma 1904-cü ildə 28 min pud neft çıxardığı halda, 1911-ci ildə bu rəqəm 1 milyon 324 min puda qalxmışdı. İri firmaların biri 1900-cü ildən fəaliyyət göstərən «Mayılov və Tahirov» neft cəmiyyəti idi. Bu firma 1904-cü ildə 1 milyon 912 min pud, 1908-ci ildə 2 milyon 550 min pud (24, v.176), 1913-cü ildə oktyabrın 1-nə kimi 4 milyon 746 min pud neft hasil etmişdir. 1913-cü ildə A.Quliyev, M.Mirbabayev, İ.Quliyev və M.Ələsgərov Bayılda neft çıxarmaq üçün sahə almış və «Heybət» cəmiyyəti yaratmışdılar. Cəmiyyətin ilkin kapitalı 115 min rubl idi (77, s.67).

Göründüyü kimi, neft sənayesində Azərbaycan milli kapitalı həlledici olmasa da, müəyyən rol oynayırdı. «Bakı və onun rayonu» toplularında cəmləşdirilmiş statistik materiallara əsasən neft sənayesində Azərbaycan milli kapitalının nümayəndələrinin sayını müəyyənləşdirmək mümkün olmuşdur. Doğrudur, bu hesablamayı tam dəqiq hesab etmək olmaz. Belə ki, bu toplularda gətirilən 1904-cü ildən 1913-cü illərə dair olan məlumat bütün illəri əhatə etmir. İllərin çoxu üzrə azərbaycanlı kapitalistlərin, onlara məxsus olan firmaların adları göstərilə də onların bəzisi üzrə hər birinin mülkiyyətində olan mədənlər, həmin mədənlərdə işləyən fəhlələr, mədənlərin və firmaların istehsal səviyyəsi, illik neft məhsulu barəsində məlumat verilmir. Məsələn, 1904-cü ilə dair məlumata görə Bakı neft sənayesində azərbaycanlı kapitalistlərə məxsus olan firmaların

sayı 59-a çatırdı. Lakin bu firmaların yalnız 15-i üzrə fəhlələrin sayı, 16-sı üzrə isə neft mədənlərinin sayı və hasil edilmiş neftin miqdarı barəsində məlumat verilir (83, s.24). Təəssüf ki, sonrakı illər üzrə olan məlumat da belə yarımçıq və kəsirlidir. Buna baxmayaraq «Bakı və onun rayonları» toplusunda verilən məlumatdan başqa, digər topluların, mənbələrin əksəriyyətində buna bənzər məlumat verilmədiyindən, əlbəttə, həmin topludan əldə edilmiş və aşağıda gətirəcəyimiz statistik məlumat böyük əhəmiyyət və qiymət kəsb edir. Belə ki, yarımçıq da olsa, təsəvvür yarada bilən «Bakı və onun rayonları» toplusunun verdiyi məlumatı nəzərə almadan Bakı neft sənayesində azərbaycanlı kapitalistlərin tutduğu mövqelərini, onların bu sənaye sahəsində xüsusi çəkisini müəyyən etmək çox çətindir. 1904-1913-cü illərə dair «Bakı və onun rayonları» toplularında cəmlənmiş materiallardan belə aydın olur ki, 59 azərbaycanlı neft sənaye sahibkarlarının böyük əksəriyyəti kiçik kapitalistlər idi (76, s.23). Bu dövrdə onlardan yalnız ikisini – Ağa Musa Nağıyevi və Şəmsi Əsədullayevi iri sənaye sahibləri sırasına qatmaq olar.

Adları çəkilən iki sahibkarın mülkiyyətində olan buruqların, bütün 59 sahibkarların mülkiyyətində olan buruqların illər üzrə orta hesabla 4-də 1 hissəsindən çoxunun həmin buruqlarda çalışan fəhlələrin 3-dən 1-ni, bəzi illər üzrə isə 3-də 1-dən çoxunu, hasil edilmiş neftin isə 3-də 1 hissəsini təşkil edirdi (18, v.2).

Azərbaycanlı neft sənayeçiləri arasında Aşurbəyov qardaşları, Məmmədov, Məlikov, Həsən Mustafayev, Mirtağı Mirbabayev, İsa bəy Hacınski kimi nisbətən varlı neft

sənayeçiləri də var idi. Əgər 1904-cü ildə onların hər birinin mülkiyyətində 5-dən 17-yə qədər neft quyusu var idisə, bu mədənlərdə 30-dan 200 nəfərədək fəhlə çalışır və hər biri 328 min puddan 1 milyon puda kimi neft hasil edirdilərsə, 1911-ci ildə buruqların orta sayı 18-32, fəhlələrin sayı 80-250, hər birinin illik neft hasilatı isə 1 milyon puddan çox idi (28, v.3). Digər sənaye sahibləri 2-8 buruğu və 20-50 fəhləsi olan, ildə 150-200 min, bəzi illərdə bir qədər çox neft hasil edən kiçik sahibkarlar idilər (18, v.3).

Fabrik müfəttişliyinin 1908-1910-cu illərə dair daha dəqiq məlumatı da bu nəticəni təsdiq edir. Fəhlələrin sayına aid olan məlumata görə, Ağa Musa Nağıyevin Sabunçuda və Ramanada olan mədənlərində 1908-ci ildə 621, 1909-cu ildə 690, 1910-cu ildə təkcə Ramanı mədənlərində 540 fəhlə çalışırdı. Bu mənbədə Şəmsi Əsədullayevin mədənlərində çalışan fəhlələr barəsində məlumat görünür səhv düşüb. Belə ki, burada onun fəhlələrinin sayı 30-31 nəfər göstərilir. 1909-cu ilə aid olan həmin mənbədən məlum olur ki, Ş.Əsədullayevin təkcə Sabunçuda olan mədənlərində 31 fəhlə çalışırdı. Ramanıdakı mədənlərində isə 313 fəhlə işləyirdi (18, v.14).

Biz həmin illərdə Bakı neft sənayesində nisbətən daha iri bir şirkətin yarandığını görürük. Bu H.Məlikov, K.Mahmudov və Kələntərova məxsus şirkət idi. Onların mədənlərində 140-146 fəhlə işləyirdi.

Fabrik müfəttişliyinin 56 azərbaycanlı kapitalisti və onlara məxsus firmaları əhatə edən siyahısında 50-dən çox fəhləsi olan bir neçə azərbaycanlı sahibkarı görürük.

Onlardan 51-75 fəhləsi olan Əmiraslanov qardaşlarını, 70-81 fəhləsi olan F.Aşurbəyovu, 40-42 fəhləsi olan K.A.Zərbəliyevi qeyd etmək olar. Digər sahibkarların isə hər birinin mədəninə 15-dən 40-a qədər fəhlə çalışırdı. Bir neçə şirkətdə çalışan fəhlələrin sayı 10-a çatırdı (80, s.123).

Fabrik müfəttişliyinin 1909-cu ilə dair məlumata əsasən Bakı neft sənayesində fəaliyyət göstərən 44 azərbaycanlı neft sahibkarı qeydə alınmışdır. Bu məlumatda fəhlələrin sayı ilə yanaşı hasil edilmiş neftin miqdarı da göstərilir. Bu məlumatdan aydın olur ki, Ş.Əsədullayev və A.M.Nağıyevlə bərabər, 215 fəhləni birləşdirən A.S.Məlikova məxsus 2 şirkət 2,5 milyon puda qədər neft hasil etmişdir. Qalan nəticələr yuxarıda qeyd edilmiş məlumata tam uyğun gəlir (84, s.167).

1914-cü ilə aid məlumata görə, Bakı neft sənayesi rayonunda 58 azərbaycanlı kapitalistə məxsus olan 83 firma var idi (25, v.3). Məlumatda fəhlələrin sayı göstərilmir. Bununla bərabər burada hasil edilmiş neftin miqdarı haqqında məlumat verilir. Sahibkarlar üzrə firmaların hasil etdiyi neftin miqdarı üzrə onları aşağıdakı qruplara bölmək olar.

I. Bir milyon puddan çox neft hasil edən – 8 sahibkar var idi:

1. Şəmsi Əsədullayev – 4.966.350 pud
2. Eyvazov və Qədirov – 4.693.202 pud
3. Musa Nağıyev – 3.661.109 pud
4. Məlikov A.S. – 2.575.569 pud
5. Mirtağı Babayev – 2.360.744 pud
6. Əmiraslanov qardaşları – 1.720.221 pud

7. Məlikov və Mahmudov – 1.608.755 pud

8. İ.B.Hacinski – 1.092.910 pud.

II. 500 min puddan 1 milyon puda qədər neft istehsal edən sahibkarlar – Z.Aşurbəyov qardaşları, M.Səlimov, A.Məlikov.

III. 200 mindən 500 min puda qədər neft hasil edən 9 sahibkar: Qədimov, H.Mustafayev, İ.Nabatov, Z.Babayev, Babayev və Balayev, Hacinski və Qədimov qardaşları, Q.A.Rzayev, A.Quliyev, S.B.Səlimxanov.

IV. 100 mindən 200 min puda qədər neft hasil edən 12 sahibkar.

V. 1400 puddan az neft hasil edən - 26 sahibkar (77, s.67-69).

Göründüyü kimi, 1914-cü ildə Bakı neft sənayesində azərbaycanlı kapitalistlərin böyük əksəriyyətini 1 milyon puddan az neft istehsal edən sahibkarlar təşkil edirlər. Bəs azərbaycanlı sahibkarların Azərbaycan neft sənayesində ümumi mövqeyi necə idi?

Məlum olduğu kimi, Bakı neft sənayesində azərbaycanlı sahibkarların tutduğu mövqeyi müəyyənləşdirmək üçün, onların mülkiyyətində olan mədənlərin miqdarını və miqyasını, bu mədənlərdə çalışan fəhlələrin sayını, həmçinin çıxarılan neftin miqdarını müəyyən etmək vacibdir. Eyni zamanda, digər kapital nümayəndələrinin neft sənayesində mövqeyini müəyyən edib, tutuşdurma yolu ilə məqsədə nail olmaq olar. Demək, azərbaycanlı kapitalistlərə məxsus olan mədənlərin, orada çalışan fəhlələrin sayını və hasil olunmuş neftin, eləcə də istehsal edilmiş neft məhsullarının miqdarını müəyyən etməklə yanaşı, digər

milli kapitallara aid mədənlər üzrə də bu işi görmək lazımdır.

1908-1910-cu illərə dair məlumata görə, Bakı neft sənayesində 56 azərbaycanlı kapitalistin firması olmuşdur. Onlara məxsus olan mədənlərdə 1908-ci ildə 3320, 1909-cu ildə 3696, 1910-cu ildə isə 3653 fəhlə çalışırdı (79, s.98).

Təəssüf ki, azərbaycanlı sahibkarların hər birinin ayrılıqda hasil etdiyi neftin miqdarı barədə əldə olan məlumat yarımqıqdır, bütün sahibkarlar və firmalar üzrə məlumatlar yoxdur. Məsələn, 1904-cü ilə dair məlumata görə, iri neft sahibkarları Ş.Əsədullayev, Aşurbəyov qardaşları, Mirtağlı Məlikov, Hüseyn və K^o, Tahirovun cəmiyyəti, Həsən Mustafayev, Murtuza Muxtarov, Ağa Musa Nağıyev, Nurməmməd Nuriyev və Zeynalov qardaşları birlikdə 28 milyon 491 min pud neft hasil etmişdilər (27, v.3).

Bundan əlavə, azərbaycanlılara məxsus «Aqbur» və «Bəxt» neft şirkətləri də vardı (73, s.79-115). Həmin şirkətlər 1904-cü ildə 2 milyon 190 min pud neft çıxarmışdılar. Beləliklə, həmin il azərbaycanlılara məxsus neft sahibkarları 30 milyon 681 min pud neft hasil etmişdilər. Mənbədə habelə “Əliyev Əlibala və K^o”, “Aslanov”, “Bünyadov qardaşları”, “Cəbiyev və K^o”, “M.İsmayılov və K^o”, “Maliyev Bala Əliəğa”, “Rəsulov və K^o”, “Səlimov Mövsüm və K^o”, “Yusifoglu Hacı” adlı neft firmalarının da adları çəkilir. Lakin onların mədənlərinin neft hasilatı haqqında məlumat verilmir (19, v.79).

1905-ci ildə neft sahibkarlarının sırasına Əmiraslanov qardaşlarına mənsub firma (73, s.99), 1906-cı ildə Əliyev

və Eminov Cəmiyyəti, “Hüseynov Bala və Orucov” Bala-hüseynə məxsus neft firmaları (73, s.79-115) qatılmışdı. 1907-ci ildə milli neft sahibkarları ailəsinə Əmiraslanov və Cəfərov qardaşlarına, «Aslan Cəmiyyəti»nə, Həsənov Məmmədsadiq və Əliyevə, Quliyev qardaşlarına, Zərbəliyev Kərabəlayı, Ədbül Nuriyev, Aşurov və Muxtarov, Hüseynov Şixəliyə məxsus neft firmaları, habelə «Mədinə» adlı firma (73, s.79-115) əlavə olunmuşdur.

1908-ci ildə milli neft sahibkarları içərisində əvvəlki illərdə qeyd edilənlərdən başqa Aslanov, A.Q.Eyvazov, M.B.Qədirov, Qədimov qardaşları, Əliyev, “Abbasov və K^o”, Məlikov, Mahmudov, Kələntərov, Rzayev, D.B.Yüzbaşov və b.nın firmalarının adları çəkilir (26, v.14).

1909-cu ildə Bağırov Həmən və Bəhmən, Dadaşov Əlibala, Qədimov qardaşlarına və Məlikov Hüseynə məxsus yeni neftçixarma firmaları yaranır.

Qeyd etmək lazımdır ki, mənbələrdə azərbaycanlı sahibkarlara neft firmaları məxsus olmayıb, lakin onların nümayəndələrinin burada bu və ya digər şəkildə iştirak etdikləri:

- «Amur» neft birliyi 1908-ci ildən (75, s.119-156), «Anahid» 1907-ci ildən, «Bənnəd» 1900-cü ildən, «Cədid» 1906-cı ildən, müdiri İbrahimov olan və 1900-cü ildən fəaliyyət göstərən «Naftalan neft cəmiyyəti» və “Şəriklər” adlı neft və ticarət cəmiyyəti, «Ticarət», «Əmək» - başçısı Məmmədəli Muxtarov və Ş.Ramazanov, Z.Babayev və H.Camalov daxil olan «Şirvan», «Armuz» - neft firmalarının da adları çəkilir (75, s.159).

1911-ci ildə Bakı neft rayonunda azərbaycanlı sahibkarlar sırasında Q.Ələkbərov, Ağasibəy Aşurbəyov və başqaları da əlavə olunur.

1913-cü ildə Bakıda milli burjuaziya nümayəndələrinə məxsus yeni neft firmaları yaranır: “Axundov və Aşurbəy K^o”, İbrahim bəy, Manafov və Səfərəliyevin «Bakı-Tiflis neftötürmə və ticarət cəmiyyəti», Qədimov və Cəbiyevin firması, Ş.İbrahimovun «İqbal» cəmiyyəti, Qədimov və Eyvazovun firması, Q.A.Rəsulovun firması, «Ülfət» cəmiyyəti, «Hüseyniyyə» firması və i. a. Ümumiyyətlə, o zaman Bakı neft sənayesində 203 firma var idi ki, onların 62-si azərbaycanlılara məxsus idi (77, s.129).

Qeyd edilməlidir ki, bir sıra azərbaycanlı sahibkarlara məxsus firmaların bəzilərinin neft hasilatı haqqında məlumat yoxdur. Məsələn, 1906-cı ildən mövcud olan «Cədid» adlı neft şirkəti İbrahimov adlı bir nəfərə məxsus idi. Həmin şirkət 1906-cı ildə 231,2 min pud, 1909-cu ildə 262,6, 1913-cü ildə isə 328,7 min pud neft çıxarmışdı (73, s.134).

Yuxarıda qeyd etdik ki, Azərbaycan neft sənayesində azərbaycanlı sahibkarların xüsusi çəkisini, mövqeyini müəyyənləşdirməkdən ötrü bu sənaye sahəsində rus, erməni, xarici kapital nümayəndələrinin hər birinin ayrılıqda xüsusi çəkisini, mövqeyini müəyyənləşdirmək, sonra müqayisə yolu ilə nisbi rəqəm almağın zəruriliyi aydındır. Əlimizdə neft sənaye sahibkarlarının siyahısının, bu sahibkarların hər birinin mədənlərinin və bu mədənlərdə çalışan fəhlələrin sayı, hər bir sahibkarın mülkiyyətində olan neft mədənlərinin illik istehsal gücü barəsində məlumat verən

«Bakı və onun rayonları» kimi mənbənin olmasına baxmayaraq, belə bir işin öhdəsindən tam dəqiqliklə və müfəssəl şəkildə gəlmək hələlik mümkün deyildir.

Məlum olduğu kimi, XX əsrin əvvəlinə aid olan bu mənbədə neft sənaye sahiblərinin bilavasitə adını göstərən tək sahibkarlar və firmalarla yanaşı səhmdar cəmiyyətlər də vardır. Şübhəsiz ki, buna görə neft sənayesində bu və ya digər milli kapitalın mövqeyini müəyyən etmək üçün səhmdar cəmiyyətlərə dair rəqəmləri nəzərə almayacağıq. Əslində, bu və ya digər səhmdar cəmiyyətinin hansı kapitalın nümayəndəsinə məxsus olması barəsində məlumat verilsəydi də, yenə də bu və ya digər milli kapitalın neft sənayesində mövqeyini müəyyən etmək üçün həmin səhmdar cəmiyyətlər barəsində gətirilmiş rəqəmlərdən istifadə etmək düzgün olmazdı. Çünki bu və ya digər səhmdar cəmiyyətinin idarə heyətinə daxil olanların adı göstərilərsə də, bu cəmiyyətin kapitalı tək-cə həmin sahibkarlara deyil, səhmdarlar qrupuna aid idi. Bu qrupa isə səhmdar cəmiyyətinin idarə heyəti üzvlərinin hansı kapital nümayəndəsinə məxsus olmasına baxmayaraq, müxtəlif millətlərin nümayəndələri daxil ola bilərdilər. Ona görə də biz neft sənayesində bu və ya digər milli kapital nümayəndələrinin mövqeyini bölmüşük. Sahibkarların adlarına müvafiq olaraq onları azərbaycanlı, rus, erməni və xarici kapital nümayəndələri siyahısına daxil etmişik. Adsız və xarici kapital nümayəndələrinə məxsus firmaları və səhmdar cəmiyyətləri isə «naməlumlar» qrupuna daxil etmişik.

Tədqiq etdiyimiz mövzunun məqsədilə əlaqədar olaraq başlıca vəzifəmiz azərbaycanlı sahibkarlara məxsus

olan kapitalın neft və digər sənaye sahələrində tutduğu mövqeyi, xüsusi çəkisini müəyyən etmək mümkün olduğundan, zənnimizcə, seçdiyimiz yolla da bu işi görmək mümkündür.

Hörmətli oxucular qarşısında onu da etiraf edirik ki, bu üsulla çıxarılan nəticələrə müəyyən şərtiliyin yol tapa biləcəyi ehtimalını da rədd etmirik.

Yuxarıda azərbaycanlı sahibkarlar, onların neft sənayesində say tərkibi, mülkiyyətlərində olan mədənlər, fəhlələrinin sayı və istehsal etdikləri neftin miqdarı üzrə müəyyən məlumat verdik. İndi həmin illər üzrə rus, erməni və digər kapital nümayəndələrinin tutduqları mövqeləri, onların xüsusi çəkilərini müəyyənləşdirmək yolu ilə azərbaycanlı kapitalistlərin neft sənayesində xüsusi çəkisini aydınlaşdırmaq istəyirik.

1908-ci ilə dair məlumata görə neft sənayesində fəaliyyət göstərən 40 erməni kapitalı nümayəndəsinin sərəncamında 848 neft buruğu var idi. Bu buruqlarda 5748 fəhlə çalışırdı. 1918-ci ilə aid məlumatda erməni kapitalı nümayəndələrinə cəmi 818, buruğun məxsus olduğu göstərilir (84, s.117).

Eyni məlumatları 1914-cü ilə də aid etmək olar. Həmin ilə dair məlumatda cəmi 13 erməni kapitalı nümayəndəsinin adı çəkilir, onların sərəncamında 451 buruğun olması, bu buruqlarda 1598 fəhlənin çalışması bildirilir (84, s.120).

Rus kapitalını təmsil edən sahibkarlar və onların sayı, buruqları və fəhlələri barəsindəki məlumat daha bitkindir. 1908-ci ildə Bakı neft mədənlərində rus kapitalınının 42 nü-

mayəndəsi fəaliyyət göstərirdi. Onların sərəncamında olan 413 buruqda 2239 fəhlə çalışırdı (74, s.123). 1912-ci il məlumatında erməni kapitalı nümayəndələrindən fərqli olaraq rus kapitalına məxsus buruqların və fəhlələrin sayının xeyli artdığını görürük. Belə ki, həmin ildə onların buruqlarının sayı 779-a, burada işləyən fəhlələrin sayı isə 5373-ə çatmışdır (76, s.156).

Əldə olan materialları tutuşdurduqda görürük ki, Bakı neft istehsalatı sahəsində azərbaycanlı kapitalın xüsusi çəkisi buruqların sayına görə 11-13 faiz, fəhlələrin sayına görə isə 10-16,4 faiz təşkil edirdi (79, s.128). Əlbəttə, bu rəqəmin azərbaycanlı kapitalistlərin neft sənayesindəki mövqeyini olduğu kimi əks etdirən rəqəm kimi qəbul etmək olmaz. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, milli mənsubiyyəti məlum olmayan bir çox firmalar, həmçinin səhmdar cəmiyyətlərdə azərbaycanlı kapitalistlərin də iştirakı şübhəsizdir. Məlum olduğu kimi, H.Z.Tağıyev öz mədənlərini ingilis kapitalı nümayəndələrinə satsa da, o həmin səhmdar cəmiyyətin payçısı və icraçı direktorlardan biri kimi qalır, o cəmiyyətin 200 min rublluq səhmi ona məxsus idi. Şübhəsiz ki, digər səhmdar cəmiyyətlərdə də belə azərbaycanlı kapitalistlərin payı olmuşdur. Bütün bunları nəzərə alsaq, heç şübhəsiz ki, neftçixarma istehsalı sahəsində azərbaycanlı kapitalistlərin xüsusi çəkisinin 15-20 faizə qədər olduğunu mülahizə etmək mümkündür.

Bu sənaye sahəsində erməni kapitalının xüsusi çəkisi 1908-ci il məlumatına görə böyük idi: buruqların sayına görə 21 faiz, fəhlələrin sayına görə isə 17,6 faiz (74, s.130). Lakin 1912-ci və 1914-cü illərə dair məlumatlar-

dan göründüyü kimi, bu kapital nümayəndələrinin neft sənayesində mövqeyi əsaslı surətdə zəifləyir. Nə üçün? Bu suala dəqiq cavab vermək çətindir. Şübhəsiz, belə güman etmək olar ki, erməni kapitalı nümayəndələri neft sənayesini tərk etməmişdilər. Görünür onlar müxtəlif səhmdar cəmiyyətlərdə birləşmiş, bu adsız cəmiyyətlər isə «Naməlumlar» qrupuna düşmüşdü.

Rus kapitalı nümayəndələrinin mövqeyinə gəldikdə isə biz əks mənzərəni görürük. Əgər 1908-ci ildə rus kapitalı nümayəndələrinin neft sənayesində mövqeyi onlara məxsus buruqların sayına görə cəmi 10,2 faiz, fəhlələrin sayına görə isə daha az – 6,9 faiz təşkil edirdisə, 1912 və 1914-cü illərdə sıçrayış görürük. 1908-ci ilə nisbətən 1914-cü ildə rus kapitalı nümayəndələrinin neft sənayesində mövqeyi buruqların sayına görə iki dəfədən çox, fəhlələrin sayına görə isə dörd dəfəyə qədər artmışdır (84, s.190).

1900-1907-ci illərdə Bakı şəhərində mövcud olan 34 podrata buruq qazma müəssisəsinin üçü milli kapital nümayəndələrinə məxsus idi. Milli burjuaziya nümayəndəsi Murtuza Muxtarovun müəssisəsi iri idi və onda 1907-ci ildə 1950 fəhlə çalışırdı. 1908-ci ildə onun təkə Bibiheybətdəki təmir emalatxanasında və podrat qazma müəssisəsində 755 fəhlə işləyirdi. Digər iri podrat qazma müəssisəsi Şaban Ramazanova məxsus idi. 1906-1907-ci illərdə onun təkə mexaniki zavodunda 184 fəhlə işləyirdi (40).

1908-1909-cu illərdə podrat qazma müəssisəsi və mexaniki emalatxanaları olan kapitalistlərdən biri də S.Q. Atabəyov idi. Onun üç müəssisəsində müvafiq olaraq 150, 148 və 60 fəhlə çalışırdı (14, v.24).

1913-cü ildə Bakı neft sənayesinin bütün sahələrində milli burjuaziyanın mövqeyi daha da güclənmişdi. Bu, özünü podrat qazmada da göstərirdi. Həmin ildə Bakı cəmi 45-dən artıq götürə üsulla qazma müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi. Onlardan 7-si azərbaycanlılara məxsus idi. B.Əbiyev və M.Dadaşov şirkət təşkil etmişdilər. Bir neçə burju nümayəndəsi «Abşeron» adlı başqa bir şirkət yaratmışdı. Sabunçuda yerləşən, 65 fəhləsi olan bu şirkətin böyük mexaniki zavodu vardı. Zavodun iki quyu qazan dəzgahı da vardı. «Atabəyov S., Vartanov və K^o» adlı digər cəmiyyətin Zabratdakı mexaniki zavoduna 100 fəhlə çalışırdı. Zavodun 8 quyu qazan dəzgahı vardı (44, v.124).

Ağa Babayev adlı birisinin emalatxanasında 20 fəhlə işləyirdi və onun 2 buruq qazan dəzgahı vardı. Digər şirkət Şaban Ramazanovun idi və «Həmiət» adlanırdı. Onun mexaniki zavodunda 154 fəhlə çalışırdı. Zavodun bir buxar qazanı, bir buxar maşını, 10 buruq qazan dəzgahı, 12 mexaniki dəzgahı, 6 ocağı var idi. M.Muxtarovun səhmdar cəmiyyətinin Balaxanıda və Bibiheybətdəki mexaniki zavodlarında 130 fəhlə çalışır, 450 fəhlə isə podrat qazmada işləyirdi (44, s.127).

Bu istehsal sahəsində Muxtarovadan sonra Atabəyov və Ramazanov nisbətən iri sahibkarlar idi. Digər iki sahibkar isə nisbətən kiçik sahibkarlar qrupuna daxil idilər. Ümumiyyətlə götürdükdə isə 5 sahibkarın müəssisələrində illər üzrə orta rəqəmləri nəzərə alsaq, orta hesabla 1800-ə yaxın fəhlə çalışırdı (14, v.26).

Götürə üsulla buruqqazma istehsalat sahəsində azərbaycanlı kapitalının mövqeyini müəyyənləşdirmək üçün

başqa milli kapitalların da xüsusi çəkisini müəyyən etmək lazımdır. Ancaq bu haqda lazımı qədər məlumat yoxdur. Olan statistik material əsasında bunu yalnız təxmini şəkildə müəyyən etmək olar. Bunun üçün azərbaycanlı kapitalistlərin bu istehsalat sahəsində xüsusi çəkisini müəyyən etməkdən ötrü neft istehsalı sənayesi sahəsində bu işi müəyyənləşdirmək üçün istifadə etdiyimiz üsulu əsas götürmüşük.

Götürə üsulla buruq qazmaq sahəsində 1908-1914-cü illərdə 5 mindən 8,3 minə qədər fəhlə çalışırdı. Bu fəhlələrin 20-25 faizi, yəni dördüdə birinə qədəri azərbaycanlı kapitalistlərə məxsus olan müəssisələrdə istəyirdi (77, s.156).

Neft hasilatı sahəsində olduğu kimi, bu istehsalat sahəsində də naməlum kapital nümayəndələri üstün mövqe tuturdular. Lakin həmin sənaye sahəsində olduğu kimi, burada da erməni kapitalı nümayəndələrinin rolu böyük deyildi. Ancaq bizim fikrimizcə, bu rəqəm erməni kapitalı nümayəndələrinin götürə üsulla buruq qazmaq sahəsində mövqeyini o qədər də düzgün müəyyənləşdirmir. Görünür, məxsusluğunu müəyyən edə bilmədiyimiz kapital sahəsində erməni kapitalının rolu az deyildir. Şübhəsiz ki, həmin kapitalda azərbaycanlı kapitalistlərinin də payı yox deyildi. Rus kapitalının roluna gəldikdə, neft hasilatı sahəsindən fərqli olaraq, götürə üsulla buruq qazmaq istehsalat sahəsində rus kapitalının xüsusi çəkisi azərbaycanlılara məxsus olan kapitalın ümumi çəkisi ilə təxminən eynilik təşkil edirdi. Azərbaycan burjuaziyasının görkəmli nümayəndələrindən biri olan H.Z.Tağıyev neft sənayesində XX

əsrin əvvəllərindən də az-çox fəaliyyət göstərirdi. 1914-cü ilin yayında fəaliyyətə başlamış «Şərqi Qafqaz neft sənayesi və ticarəti» səhmdar cəmiyyəti «T.Qulubəyov və N.Məmmədov», eləcə də «P.A.Firsov, S.E.Draqunov və K^o» ticarət evləri əsasında yaradılmışdı. Cəmiyyət Duvannı yaxınlığında çoxlu torpaq sahəsi icra etmişdi. Onun əsas kapital 1,5 milyon rubl idi (37, s.68; 18, v.566).

1914-cü il avqustun 14-də keçirilmiş təsis iclasında cəmiyyətin idarə heyətinin sədri H.Z.Tağıyev, müdirliyə isə L.B.Yakuboviç, N.K.Məmmədov, A.A.Kərimov, T.B.Qulubəyov seçildilər. H.Z.Tağıyev 1916-cı ilin sonunda əsas kapitalı 3,5 milyon rubl olan «H.Z.Tağıyev və K^o» neft sənayesi və ticarəti səhmdar cəmiyyətini təsis etməklə neft sənayesində əvvəlki mövqeyini bir növ bərpa etməyə müvəffəq olmuşdu (37, s.70).

Şamaxı qəzasında neft axtarışlarını davam etdirən «M.Səlimov və K^o neft sənayesi və ticarəti» cəmiyyəti 1916-cı ildə 6 milyon rubl əsas kapitalla fəaliyyətə başlamışdı. Cəmiyyətin təsisçiləri Bakının I gildiya taciri M.Səlimov və başqaları idilər.

«Damla məca» adlı Ələt qışlaqlarında icarə etdiyi külli miqdarda xəzinə torpaqlarında neft axtaran «Hacınskinin - Bakı neft sənaye və ticarəti» səhmdar cəmiyyəti 1915-ci ildə təsis edilmişdi və onun 1,2 milyon rubl əsas kapitalı vardı, Nizamnamədə təsisçi kimi Bakının I gildiya taciri İsabəy Hacınski gedirdi. 1912-1915-ci illərdə neft sənayesi kapitalistlərindən Ağa Musa Nağıyev, M.Muxtarov, B.X.Cavanşirin Salyan-Şirvan düzlərində (Novo-Vasilyevka kəndi ərazisində, Çəyildə, Lökbatanda, Duvannıda

və s. yerlərdə) icarə etdikləri torpaq sahələri 3700 desyatidən yuxarı olmuşdu (37, s.76).

Azərbaycanda neftli torpaqların icarəsi işi o yerə gəlib çatmışdı ki, Azərbaycanın iri torpaq sahiblərindən Adil xan Ziyadxanov, Həmid bəy Zülfüqarov, Rüstəm bəy Rüstəmbəyov, Cahangir xan Nurubəyov, İsmayıl xan Ziyadxanov, Ələsgər bəy Xasməmmədov və Haqverdi bəy Adıgözəlovla birlikdə Tapqaraqoyunlu kəndinin yaxınlığında (Naftalanda) neft hasil etmək məqsədi ilə 35 desyatın torpaq icarəyə götürmüşdülər. Sahibkarlar burada həm də neft kəşfiyyatı aparılacağını vəd etmişdilər.

Neft emalı. Azərbaycan milli burjuaziya nümayəndələrinin neft emalı sənayesi sahəsində də mövqeyi heç də zəif olmamışdır. XIX əsrin 70-ci illərində Bakıda ağ neft istehsal edən 46 müəssisənin 25-inin azərbaycanlılara məxsus olması bu fikrimizi bir daha təsdiqləyir (86, s.234).

1893-cü ildə isə Bakının 100 kerosin zavodunun sahiblərindən 41-i azərbaycanlı idi. XIX əsrin axırlarında milli burjuaziya nümayəndələrinə məxsus kerosin zavodlarının çoxluğuna baxmayaraq onlar xırda idilər. Buna görə də həmin vaxt Bakıda istehsal olunan kerosinin yalnız 21 faizi milli kapitalın payına düşürdü. Arxiv sənədlərindən aydın olur ki, XIX əsrin sonlarında Bakının təkcə bir sahəsində azərbaycanlı sahibkarlara məxsus kerosin zavodu olub, orada çalışan fəhlələrin sayı 211 olub (86, s.239).

1903-1904-cü illərdə həmin sahələrdə kerosin zavodlarının sayı 22-yə qalxmış, buna müvafiq olaraq onların

16-da fəhlələrin sayı 579-a çatmışdı, 6 zavod üzrə isə bu arxiv sənədlərində fəhlələrin sayı göstərilmir (84, s.124).

Milli burjuaziyaya məxsus olan neft emalı müəssisələrinin sayı XX əsrin əvvəllərində elə bir dəyişiklik olmamışdı. 1906-cı ilin məlumatına görə, Bakı neft sənayesi rayonundakı 77 kerosin zavodundan 20-si milli burjuaziya nümayəndələrinə məxsus olub. Onların hamısı buxar maşınları ilə təchiz olunmuşdur. İstehsal həcminə görə ən böyük neft emalı zavodları Ağa Musa Nağıyevə və Şəmsi Əsədullayevə məxsus olub. Ş.Əsədullayevə məxsus iki kerosin zavodunda 59 fəhlə işləyirdi (37, s.80).

Ağa Musa Nağıyevin 1906-cı ildə 60 fəhlə çalışan zavodunda 3.741 min pud təmizlənmiş kerosin, 3 milyon 633 min pud təmizlənməmiş kerosin və 7494, 7 min pud neft qalığı istehsal olunmuşdu. Həmin ildə bir neçə kerosin zavodunun istehsal etdiyi məhsulun miqdarı məlum deyil. Eləcə də: Əlibəyov, Ağakişi Əliyev, Məmməd Əliyev, Q.Aslanovun varisləri, K.Axundov və K^o, Z.Babayevin «İttifaq», İsabəy Hacinski, Zeynalov və K^o, Mənsob «Gün», Q.Zeynalovun varisləri, Zeynalov qardaşlarının «İşiq», Məşədimməmməd Kərimov, Nağı Mehdiyev, Məmmədsəlim Manafov və Məmmədrza Təhməzova məxsus olan zavodların neft məhsulları istehsalının miqdarı göstərilir. Ona görə də milli burjua nümayəndələrinə məxsus kerosin zavodlarında istehsal olunmuş məhsulun ümumi miqdarını müəyyən etmək mümkün deyil (14, v.29).

1907-ci ildə Bakıda cəmi 56 kerosin zavodu fəaliyyət göstərirdi. Onlardan 16-sı azərbaycanlılara məxsus olub.

Bunlar: Əliyeva Baxşılıqızı, Məmməd Əliyev, Şəmsi Əsədullayev, K.Axundov və Z.Zeynalova məxsus «Gün» zavodu, Z.Babayevin «İttifaq» zavodu, Hacıməmməd Vəzirov, İsa bəy Hacınski, Q.A.Zeynalovun varisləri və Zeynalov qardaşlarının «İşıq» zavodu, X.Kazımov, Nağı Mehdiyevin «Şüa» zavodu, Məmmədsəlim Manafov, Mustafayev qardaşları, Ağa Musa Nağıyev, Seyidov Hacı Nemətın varisləri və Məmmədrza Əhmədovun müəssisələrindədir (84, s.130).

Kerosin-yağ zavodlarına gəldikdə onların da sayı az olub. İ.Əmirova məxsus yağ-kerosin zavodu – Saruxanova, H.Z.Tağıyevin zavodu isə Demboya icarəyə verilmişdi.

Beləliklə, 1907-ci ildə mövcud olan 17 kerosin-yağ zavodundan (73, s.126) ikisi Azərbaycan milli burjuva nümayəndələrinə məxsus olsa da, onların özləri tərəfindən işlədilmirdi (73, s.125). 21 kerosin zavodundan dördü Əmirov, İ.Seyidov, Bağıyev və Qarayevə, yəni azərbaycanlılara məxsus olsa da, bu müəssisələr müvafiq olaraq Saruxanova, Naximova və Demboya icarəyə verilmişdi. Yalnız Qarayevə məxsus olan bir kerosin-yağ zavodu sahibkarın öz istifadəsində idi.

Azərbaycanlı sahibkarların bəziləri öz kerosin zavodlarını da icarəyə vermişdilər. Məsələn, 1906-cı ilə dair məlumata görə, Zeynalov və K^o-a məxsus «Gün» zavodu Xatısova, Q.A.Zeynalov varislərinə məxsus zavod Sinoviçə, Məşədi Məmməd Kərimovun varislərinə məxsus olan zavod Kaqan və Seytmənə, X.Kazımova məxsus zavod isə Leytesə (73, s.121-124) icarəyə verilmişdi.

1908-ci ildə artıq Bakı şəhərində azərbaycanlı kapitalistlərə məxsus olan 215 kerosin zavodu fəaliyyət göstərirdi. Həmin kerosin zavodlarının illik istehsalının ümumi məbləği belə olmuşdu: Ağa Musa Nağıyevin zavodunda 3.932.237 rublluq, H.Z.Tağıyevin - S.M.Dembonun icarəsində olan zavduda 2.427.903 rublluq, Ş.Əsədullayevin zavodunda – 1.434.156 rublluq, Aslanovun zavodunda – 1.204.100 rublluq, A.S.Məlikovun zavodunda isə – 1.369.234 rublluq məhsul istehsal edilmişdir (22,v.34).

Ş.Əsədullayev, Aslanov, A.M.Nağıyev, H.Z.Tağıyev və A.Məlikova məxsus olan iri kerosin zavodlarda isə 1909-cu ildə 11.169.868 rublluq məhsul istehsal olunmuşdur.

1908-1909-cu illərdə Bakıda nisbətən iri kerosin zavodlarının sahibkarları içərisində Hacı Nemət oğlu Seyidov, Bəhmən Mustafayev, Məmməd Kazım oğlu Əliyev, Hacı Məmməd bəy Vəzirov, Şəmsi Əsədullayev, Xəliq Kazımov, Məmmədsəlim Manafov, Nağı Mehdiyev, Kazım bəy Sultanov, Ağa Musa Nağıyev, H.Z.Tağıyev, Təhməzov, Mustafayevlər və b. adlar qeyd edilir (74, s.140).

1909-cu ildə Bakıda milli sahibkarlara məxsus 5 kerosin zavodunda 166 fəhlə çalışırdı və onlarda 6 milyon rubla qədər kerosin istehsal olunmuşdur.

Bütün bunlara baxmayaraq, XX əsrin birinci on illiyində emal edilən neftin cəminin 8,1 faizi milli burjuva nümayəndələrinə məxsus müəssisələrin payına düşürdü.

1904-cü ildə azərbaycanlıların sahib olduğu 19 neft emalı müəssisəsinin 11-i başqa millətlərə mənsub kapi-

talistlərin icarəsində olub. Həmin müəssisələr isə emal edilən neftin 4,7 faizini vermişdi. Bunu 8,1 faizin üstünə gələcək cəmisi 12,8 faiz təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, 1903-1907-ci illərdə bir sıra milli burjua nümayəndələrinin neftayırma müəssisələri fəaliyyətini dayandırmışdı. Məsələn, arxiv sənədlərindəki məlumatlara görə 1906-cı ildən Hacı Məmməd Vəzirovun, İsa bəy Hacınskinin, Hacıağa Zeynalovun, Xaliq Kazımovun, Mehdiyev-Hüseynov və K^o, Mustafayev qardaşlarının, 1907-ci ildə B.K.Əliyevin, Kərimovun varislərinin, M.K.Əliyevin, Zeynalov qardaşlarının, K.Seyidovun zavodları işləmirdi (14, v.89).

Neft emalı zavodlarının sayı 1913-cü ildə 30-a çatmışdır. Onlardan 4 iri zavod azərbaycanlı sahibkarlara məxsus olub. Ağa Musa Nağıyevin və Ş.Əsədullayevin Qara şəhərdə neft emalı zavodları vardı. Digər neft emalı zavodu İsa bəy Hacınskiyə məxsus olub. Qulubəyov və N.Məmmədova məxsus olan və Qara şəhərdə yerləşən neft emalı zavodunda cəmi 60 fəhlə çalışırdı (14, v.89).

Neft emalı sənayesi ilə bilavasitə bağlı olan sənaye sahəsi kimya sənayesi idi. XX əsrin əvvəllərində Bakıda azərbaycanlı kapitalistlərə mənsub olan kimya zavodunun da fəaliyyəti olub. Əsrin lap əvvəllərindən işləyən, Əmirovlara məxsus bu zavodda 35 fəhlə çalışıb və onun illik istehsal gücü 135 min rubla bərabər olub.

1908-ci ilə kimi işləmiş bu zavodun sahibləri 1907-ci ildə onu icarəyə vermişdilər. İkinci, nisbətən kiçik zavod Səlimxanova məxsus olub. 1901-ci ildə Əhmədov adlı sahibkar da 10-dan bir qədər artıq fəhləsi olan bu zavoda şə-

rik olub. 1911-ci ildə isə zavod tamamilə Əhmədovun ixtiyarına keçir (75, s.178).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, digər zavodlar xırda müəssisələr olsalar da buxarla işləyən maşınlarla təchiz olunmuş zavod tipli müəssisələr idi. 1908-ci ilin məlumatına görə, Hacı Məmməd Vəzirovun zavodunda 4, İ.Hacınskinin zavodunda 3, Z.Zeynalov qardaşlarının zavodunda 2, Məmmədsəlim Manafovun zavodunda 4 buxar qazanı var idi. Bu zavodlardan yalnız birində – Hacı Vəzirovun zavodunda - 18 fəhlənin işlədiyi məlumdur. Təəssüf ki, digər 3 zavodda çalışan fəhlələr barəsində məlumat verilmir. 1912-ci ilə aid olan məlumatlara görə həmin zavodlarda buxar qazanlarının sayı, demək olar ki, sabit qalırdı (14, v.90).

Ağa Musa Nağıyev 1879-1880-cı illərdə Qara şəhərdə kerosin istehsal edən zavod tikdirmişdi; 1891-1892-ci illərdə onun bu zavodunda 31 buxar maşını, 12 dəmir yol rezervuarı vardı. Zavodun istehsal etdiyi ağ neftin (kerosin) miqdarı 2,3 mln. pudaya çatırdı. Bu sahibkar hər il müxtəlif istiqamətlərdə 15 mln. pud mazut və yüksək keyfiyyətli digər neft məhsulları da göndərirdi.

Ümumiyyətlə götürüldükdə isə XX əsrin ikinci on illiyinin başlanğıcında, birinci dünya müharibəsi ərəfəsində azərbaycanlı kapitalistlərin mülkiyyətində olan neft emalı müəssisələrində onlarla buxar qazanı olmuş, 250-yə qədər fəhlə çalışmışdı (14, v.90).

Beləliklə, neft sənayesinin əhatə etdiyi istehsal sahələri üzrə olan məlumatları cəmləşdirsək aşağıdakı mənzərə alınır:

Neft hasilatı sənayesi sahəsində azərbaycanlı sahibkarlara məxsus olan mədənlərdə 1904-1913-cü illərdə 3300-dən 4500-ə qədər fəhlə çalışırdı və illik neft hasilatı 40-65 milyon puda çatırdı. Götürə üsulla buruq qazma sahəsində azərbaycanlı sahibkarların müəssisələrində 1908-1913-cü illərdə 1550-dən 1710-a qədər fəhlə çalışıb. Neft emalı sənayesində isə bu rəqəm cəmi 250 nəfərə qədər olub (14, v.96).

Deməli, bütövlükdə XX əsrin əvvəllərində neft sənayesinin bütün sahələri üzrə azərbaycanlı sahibkarların müəssisələrində orta hesabla 5100-dən 6500 nəfərə qədər fəhlə çalışıb. Bunun neft sənayesində çalışan fəhlələrin sayına görə hansı nisbət təşkil etdiyini müəyyənləşdirmək üçün neft sənayesi fəhlələrinin sayını əsas götürmək olar. 1900-cü ilə dair məlumata görə neft sənayesində 19.319 fəhlə, bu sənayeyə xidmət edən mexaniki zavod və emalatxanalarda isə 4.875 fəhlə, cəmi 24.194 fəhlə çalışırdı. 1907-1913-cü illərdə neft çıxarmada 24-30 min, neft emalında 3500-4000, kimya zavodlarında 500-600, bütün neft sənayesində isə, yəni cəmisi 30-35000 nəfər fəhlə işləyirdi. Belə olan halda azərbaycanlı sahibkarların neft sənayesi üzrə müəssisələrində ümumi fəhlələrin təxminən 17-20 faizi qədər, yəni beşdə birinə qədəri toplanmışdı (84, s.190-191).

1.2. Ağa Musa Nağıyevin sahibkarlıq fəaliyyəti

Ağa Musa Nağıyev (1849-1919) Azərbaycan milli burjuaziyasının nəhəng və görkəmli nümayəndələrindən biri olub. Çox kasıb bir ailədə doğulmuş, yük daşımaqdan

böyük firmanın sahibliyinədək ağır bir həyat yolu keçmiş, möhkəm iradə, işgüzarlıq və istedadının hesabına öz dövründə sayılıb seçilən, adını yaddaşlara yazdıra bilən bir milyonçuya çevrilmişdi (60, s.23).

Sahibi olduğu neft firması 1908-ci ildə rekord həcmdə neft çıxarmışdı: 12.328.300 pud xam neft. Bu, Azərbaycanın neft firmaları arasında o dövr üçün ən yüksək göstərici idi. Tədqiqatlar mübahisələrə heç bir yer qoymadan göstərir ki, sahibkarlıqdan əldə etdiyi gəlirlərini millətin maariflənməsi yönündə sərf edən mesenatlardan olub. Belə ki, o, 25 müsəlman qızının ibtidai sinifdə oxuması üçün iri məbləğdə ianə verib. Onun Bakıya yaraşlıq verən tikililəri içərisində realni məktəb və dörd xəstəxananın binası xüsusi diqqət cəlb edir. Tikdirdiyi çoxsaylı binalarının üzərindəki venzellər (emblema) onun möhürünə çevrilib. Qotik üslubda tikdirdiyi “İsmailiyyə” sarayı kimi milli memarlıq incisi yaradıb (63, s.56)!

XIX əsrin axırları – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai-iqtisadi həyatında Ağa Musa Nağıyev iri sahibkar kimi tanınmışdır. Anası Rüqiyyə Məşədi Məmməd-yar qızı əsl azərbaycanlı evdar qadın kimi, övladlarını böyütməklə məşğul olub. Ömrünü Hacı Əlinağı Məmməd oğlu ilə Bakının Biləcəri kəndində başa vurub. Ağa Musa 1871-ci ildə Ümməsəlmə Kərbəlayi Cəfər qızı ilə evlənir. 1879-cu ildə onların oğlu İsmayıl, 1881-ci ildə qızları Ümmülbanu dünyaya gəlir (60, s.58).

Dövrün müasirlərinin dediklərinə görə ailənin istəklisi olan İsmayıl çox ağıllı, əliaçıq, mehriban bir insan idi. O, incəsənəti çox sevdiyindən aktyorlar, şairlər və rəssam-

larla yaxınlıq edərdi. Bu cəhət sonradan oğulluğa götürdüüyü qardaşı oğlunun – Fərəcin simasında təkrarlanır. Uzun sürən ağır xəstəlikdən sonra İsmayıl 26 mart 1902-ci ildə dünyasını dəyişmişdir (60, s.67).

Ağa Musa Nağıyevin qızı Ümmülbanu – Şəmsi Əsədullayevin oğlu Mirzə Əsədullayev ilə ailə həyatı qurmuşdur. Şəmsi Əsədullayevin digər oğlu Əli isə Hacı Zeynalabdin Tağıyevin qızı Leyla ilə evlənmişdir. Ağa Musa Nağıyevin qardaşı Yusif Ş.Əsədullayevin qızı Xədicə xanım ilə ailə həyatı qurmuşdur. Yusif erkən dünyasını dəyişdiyindən, Ağa Musa Xədicə xanımı yaşca ondan 15 il kiçik olan qardaşı Ağa Əlinin oğlu Tağıya ərə verir (45, s.36).

Üç nəhəng milli sahibkar arasında qohumluq əlaqələrinin yaranması, onların dostluğunun daha da möhkəmlənməsinə, işgüzar əlaqələrinin daha da artmasına səbəb olmaqla bərabər, həm də onların iqtisadi qüdrətini möhkəmləndirirdi.

Ağa Musa Nağıyev və Şəmsi Əsədullayev ilə iş birliyi Ramanadakı meyvə bağlarını almaqdan başlayır. Məhz bu iş birliyi sonradan onların milyonçu olmaları yolunda dönüş nöqtəsinə çevrilir. Elə bu dövrdə ticarət kapitalı ilə sənaye kapitalının əlaqəsi daha qabarıq hiss olunmağa başlanır.

Ağa Musanın səviyyəvi portret cizgilərini müasirləri belə xarakterizə edirlər: o, təbiət etibarını ilə dəqiq və hər şeyi ölçüb-biçən insan idi. İllərlə hər çətinliyə sinə gərərək pul toplayan Musanın, qazdığı quyudan su əvəzinə neft fontan vurana qədər, gecə-gündüz quyunun yanından çəkilməyən Musa fəhlələrlə bərabər ağır işlər görürdü. Qısa

müddət ərzində fəhlə Musa neft maqnatlarından birinə çevrilir. Əldə etdiyi gəlir çoxaldıqca Ağa Musa Bakı kəndlərindəki yataqları satın alır və yeni quyular qazdırırdı. Varlandıqca “Qara şəhərdə” neft emalı zavodu tikdirir, Xəzər dənizində onun ilk tankeri üzməyə başlayır (45, s.38).

Rusiya Dövlət Bankının göstəricilərinə görə 1879-cu ildə 30 yaşlı Ağa Musanın əmlakı 30 min rubl məbləğində qiymətləndirilib. XIX əsrin 80-ci illərinin ortalarında Ağa Musa Nağıyevin ticarət dövriyyəsi artıq 700 min rubla çatır. Ağa Musa Nağıyevə II gildiya tacir hüququ verilir (5, v.4).

Ağa Musa Nağıyev 49 yaşında ikən artıq neft Bakısının məşhur milyonçusuna çevrilir. Amma qənaətcilliyindən heç vaxt əl çəkməyirdi.

Qoçular onu sifarişlə oğurlayarkən, ondan istədikləri 10 min rublı ala bilməmişdilər. Ağa Musa sözün əsl mənasında onlarla “alver” edib, 1000 rubl verərək qoçulardan canını qurtara bilmişdi. Düşünürəm ki, onun məhz belə hərəkətləri xəsisliyinin el arasında zərb-məsəlinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur (40, s.90).

Mis mədənlərinin xeyli gəlir gətirdiyindən xəbər tutan Ağa Musa, bu mədənlərin də neft vura bilməsi ilə maraqlanır. Bunun mümkün olmadığını bilən milyonçu “fontan vurmayan şeyə maya qoymaram”, - deyir.

Dəniz limanında, müxtəlif sahələrdə artıq təcrübə qazanmış Ağa Musa misin fontan vurmaması haqda mülahizəsi əlbəttə ki, inandırıcı olmayıb.

Azərbaycan milli burjuaziyasının nəhəg nümayəndələrindən biri olan Ağa Musa Nağıyev ilk növbədə özünün işgüzarlığı sayəsində milyonçu pilləsinə ucalmışdır. Müasirləri haqlı olaraq bildirirlər ki, Ağa Musanın həyatı sanki nağıla bənzəyirdi: “yoxsulluqdan – zənginliyə, şan – şöhrətdən unutulmuşluğa”! unutmamaq olmaz ki, millətin dövləti olmadığı zamanda bir dövlətin görəcəyi işləri həyata keçirib Ağa Musa Nağıyev. Neftdən əldə etdiyi gəlirin xeyli hissəsini millətinin tərəqqisinə sərf edib.

O, 1887-ci ildə “Musa Nağıyev” adlı neftayırma firmasını təsis edir. Kapitalın və istehsalın görünməmiş konsentrasiyası və sahibkarlığın səhimdar formasının daha çox yayıldığı bir şəraitdə Musa Nağıyevin firması elə milli sahibkarlıq müəssisələrindən olub ki, burada işin təşkilinin fərdi-ailəvi xarakteri özünü güclü şəkildə saxlaya bilmişdi. Artıq XIX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Ağa Musa Nağıyevin sərvəti durmadan artırdı. Belə ki, zavod və ticarət müəssisələrinin illik ticarət dövriyyəsi artıq 1 milyon rubla çatmışdı. Təmiz gəlir isə 200 min rubl təşkil edirdi (13, v.1-6).

Bunun nəticəsi idi ki, 1893-cü ildə Ağa Musa Nağıyev I gildiya taciri vəsiqəsini alır. 1890-cı ildə Ş.Əsədullayev Ramanadakı neftlə zəngin olan 6 desyatın torpağı bərabər payla Ağa Musaya verir. Ağa Musa sonradan qonşu sahəni də alıb bu sahəyə qatır (46, s.80).

O, 1891-ci ildə məhz bu sahədə qazılan tək bir buruqdan 31 min pud neft əldə edir. Ağa Musa Nağıyevin zavodunda neftin emalı və növlərə ayrılması daha çox effektiv olub. Bu müəssisə qabaqcıl müəssisələrdən olub, texniki

cəhətdən çox yaxşı təchiz edilmişdi. Müəssisəni 26 fəhlə və 6 qulluqçu idarə edirdi. Burada 13 buxar qazanı, 12 dəmiryolu rezervuarı olub. Həmin ildə burada 2,3 mln pud ağ neft (kerosin) istehsal olunurdu. Həmçinin istehsal olunan 15 mln. pud mazut və yüksək keyfiyyətli neft məhsulları müxtəlif istiqamətlərə göndərilirdi (6, v.1). Neft məhsullarını daşımaq üçün firma bir neçə barj icarəyə götürüb.

Ağa Musa Nağıyev 1893-cü ildə Sormovo zavoduna iki göyörtəli “Qara şəhər” adlı barkası (şxunanı) sifariş edir. Onun barkasının tutumu kifayət qədər böyük olub, 38,7 min kub fut təşkil edirdi (30,q.1).

Neftçixarma sahələrini artırmaq məqsədilə Ağa Musa neftlə zəngin olan yeni torpaqlar alır. XIX əsrin son illərində Balaxanı, Sabunçu, Əmircan və Ramanada belə sahələri icarəyə götürür. Qazma buruqlarının sayı 8-ə çatmışdı. Əvvəllər neft saxlamaq üçün başqa neft sahibkarlarının anbarlarından istifadə edən Ağa Musa Nağıyev, 1898-1899-cu ildə daha bir neftayırma zavodu quraşdırır. Buradakı fəhlə və qulluqçuların sayı 226 nəfər təşkil edirdi. Onlara verilən aylıq əmək haqqının miqdarı 7 min manat təşkil edirdi. Hər fəhləyə düşən əmək haqqı 32 manat olub, Ş.Əsədullayevin və M.Muxtarovun müəssisələrindəkindən yüksək idi (30, q.1).

XX əsrin ilk illərində Ağa Musa Nağıyevin neft mədənlərində neftin güclü fontan vurması, firmanın istehsal xarakterinə və fəaliyyətinə müsbət təsir göstərirdi. 1900-cü ildə Ramanı sahəsindəki buruqlar 1,1 mln. pud neft

vermişdi. Sabunçuda isə bu rəqəm 2 mln. pud təşkil edirdi (12, v.12).

Ağa Musa Nağıyev üçün o biri illər də uğurlu olmuşdur: Sabunçu sahəsində 10 mln. puddan artıq neft – çıxarılmışdır. Onun sahələrində 20 buruq, 14 neft saxlayan anbar vardı. Firmanın zavodlarında istehsal ketdikcə artır, realizə olmuş məhsulların həcmi çoxalırdı (31, q.1).

1907-ci ildə ona məxsus olan müəssisələr əsasında əsas kapitalı 10 mln. rubl təşkil edən “Musa Nağıyev” adlı səhmdar neft sənayesi və “ticarət cəmiyyət”i yaradılmışdır (63, s.123).

1898-ci ildə Ağa Musa Nağıyevin əmlakının dəyəri 334 560 rubl olub (31, q.1).

Fərəc Nağıyevin (ARDTA, f.475) xatirələrindən bəlli olur ki, Ağa Musa Nağıyevin varidatının ümumi miqdarı 1918-cu ilədək 413 mln. rubl təşkil edirdi.

Ağa Musa Nağıyev kapitalını ancaq bina tikintisinə deyil, həm də dövrün cəhalət girdabında boğulan xalqın maariflənməsinə, onun mədəniyyət səviyyəsinin yüksəldilməsinə sərf etmişdir. Neft milyonçusu kapitalına və tikirdiyi binalarının sayına görə Bakı milyonçuları arasında seçilib. Məhz bu keyfiyyətlərinə görə car Nikolay II onu “Neft kralı” adlandırır.

XX əsrin əvvəllərində Ağa Musa Nağıyevin əmlakı, onun təkcə Şimali Azərbaycan deyil, Qafqaz və bütövlükdə o zamanın Rusiya imperiyasının iqtisadi həyatında yerinin seçilməsi haqqında düzgün təsəvvür əldə etmək üçün XX əsrin əvvəllərinə aid iki qaynağın məlumatına nəzər salmaq.

Müraciət etdiyimiz bu qaynaqlar XX əsrin əvvəllərində müntəzəm şəkildə, bir il Peterburqda (Petroqradda) çap olunan «Rusiya imperiyasının fabrik-zavod müəssisələri» adlı çox mötəbər bir topludur. İmperiyanın fabrik-zavod müfəttişliyinin məlumatlarına əsasən tərtib edilən bu məcmuədə hər il imperiyanın sənaye müəssisələri haqqında quru statistika dili ilə, ancaq dəqiq və qiymətli məlumatlar verilirdi.

Beləliklə, həmin toplular seriyasının Z.K.Yezioranski tərəfindən tərtib edilmiş və 1909-cu ilin dekabrında Peterburqda çap olunmuş növbəti nəşrinin A385 sayılı məlumatında deyilir:

- «Musa Nağıyev» neft firmasının əsası 1887-ci ildə qoyulub;

- Neft mədənləri: Bakı, Balaxanı, Sabunçu və Ramana olub, teleqraf ünvanı: Bakı, Musa Nağıyev, direktoru - Rüstəmbəyov (söhbət Fətulla bəydən gedir - D.N.), müdiri - Hüseyn xan Talışxanov;

- Kontorun poçt ünvanı: Bakı ş., Sahil (Naberejnaya) küçəsi, Tumayevin evi; Telefon sayı 3-03;

- Ümumi gücü 560 a. g. olan 16 buxar maşını;

- Quyuların sayı 42; onlardan 19-u işləkdir;

- İllik hasilatı 12286.460 mld.

Həmin toplunun Q - 155 sayılı məlumatında isə Musa Nağıyevin neftayırma zavodu barəsində aşağıdakı bilgiler verilir:

- «Nağıyev Musa» neft emalı zavodunun əsası 1898-ci ildə qoyulub, müdiri - mühəndis-texnik Fətulla bəy Rüstəmbəyov, kontornun ünvanı: Bakı ş., Sahil (Naberejnaya)

küçəsi, Tumayevin evi; telefon sayı: kontor -3-03; zavod - 2-25;

– Zavodda 308 a. g. olan 10 buxar maşını; fəhlələrin sayı – 60 nəfər olub,

- İstehsalı: - 3.839.100 pud distillə edilmiş kerosin;
- 3.769.100 pud təmizlənmiş kerosin;
- 6.918000 pud neft qalıqları;
- 413000 pud qazolin.

Deməli, 12 mln. puddan çox hasilat və 15 mln. pud emal-istehsal.

Həmin toplunun 1914-cü ildə Petroqradda çap olunmuş – tərtibçiləri D.P.Kandanrov və onun oğlu olan başqa bir nəşrində isə A.M.Nağıyevin müəssisələri haqqında aşağıdakı məlumatlar verilir:

A- 440: - «Musa Nağıyev» neft-mədən firması; Əsası 1887-ci ildə qoyulub;

- Firmanın neft mədənləri və neftayırma zavodu vardır;

- Mədənləri: - Bakı şəhərində:
 - Sabunçuda 13 və 23 sayılı sahələr;
 - Ramanada 107 sayılı sahə;
 - Suraxanıda 13 sayılı sahə;
 - Binəqədidə 13 sayılı sahə.

- Telefonlar: 5-77, 408; 2-56 və 71;

- Baş müdir - mühəndis-texnik F.Rüstəmbəyov;

- Kontor- Bakı ş., Kolyubakinski və Mariinski küçələrinin tini 49, şəxsi ev; Teleqraf ünvanı: Bakı – Musanağıyev;

- Mühərrikləri - 35 buxar, 7 qaz və 1 neft mühərriki; ümumi gücü 1890 a. g. (1909-cu illə müqayisədə 3,5 dəfə çox - D.N.);

- Quyularının sayı: - cəmi 65;
- işləyənlər - 33;
- qazılanlar - 16;
- dərinləşdirilənlər - 6.

- Fəhlələrinin sayı: - 512 nəfər;

- Neft hasilatı - 8.060.927 pud.

Bu toplunun Q-127 sayılı məlumatı Ağa Musanın neft emalı zavodu haqqındadır;

- «Nağıyev Musa» neftayırma zavodu, əsası 1898-ci ildə qoyulub;

- Zavodun yerləşdiyi ünvan: - Bakı ş., Qara şəhər, 2-ci Zavod küçəsi, telefon sayı - 2-25;

- Firmanın müdiri - F.Rüstəmbəyov;

- Zavodun müdiri - mühəndis-texnik T.Mehmandarov;

- Zavodun texniki - mühəndis-texnik A.A.Kərimov;

- Zavodun kantivoyajeri - A.N.Koltunov;

- Zavodun idarəsi yerləşir: Bakı ş., Kolyubakinski və Mariyinski küçələrinin tini, 49, telefonlar: 3-03; 23-98;

- Buxar və benzin mühərrikli maşınlarının ümumi gücü - 150 a. g.;

- Buxar qazanları - 9 (4527 kv. pud);

- Fəhlələrinin sayı - 60 nəfər;

- İstehsalı - təmizlənmiş kerosin - 4.861.238 pud;

- neft qalıqları - 9.914894 pud;

- İllik istehsalın ümumi həcmi 5000.000 rubl;

Milyonlarla əlləşən milyonçu Ağa Musanın iqtisadi qüdrəti həmin bu rəqəmlərdə aydın görünür.

49 yaşlı Ağa Musanın ağ neft istehsalını 2,3 mln. puda çatdıran Qara şəhərdəki zavodunun məhsulları müxtəlif istiqamətlərdə şöhrətlənirdi. Bu istiqamətlərdə göndərilən mazut və yüksək keyfiyyətli neft məhsullarının ümumi

həcmi 15 mln.puda çatırdı. Sabunçu, Suraxanı və Ramadadakı neft mədənlərində 65 neft buruğu, neftayırma zavodu və mexaniki emalxanası olan Ağa Musa 1891-1892-ci illərdə Rotşeldlə birgə blok yaradır. Bu blok kerosinin xaricə ixracı və satışı haqda bir sıra razılaşmaların imzalanmasına böyük köməklik göstərmişdir (7,v.1).

Artıq I dərəcəli gildiya taciri və milyonçu titullarına layiq görülmüş Ağa Musa Nağıyev Azərbaycanda ən iri neft sahibkarları sırasına qatılmışdı. Çox uzaqgörən insan olan, vaxtın hədəf getməsinə imkan verməyən Ağa Musa, XIX əsrin axırlarında bir birinin ardınca, sərvət qoyduğu, yaratdığı işlərdən ruhlanaraq Sabunçu, Suraxanı və Ramana mədənlərində fəaliyyətini günü-gündən genişləndirirdi (67, s.43).

O, tək-cə neft hasilatı, emalı, nəqli vəsaiti ilə kifayətlənməyən açıqgözlü və hərtərəfli sahibkar olub.

Uzaq Şərqlə yönəldiləcək yolun təmirinə, Tiflisdə mədrəsənin və Bakı Politexnikumunun tikintisinə vəsait ayıran, Bakı neft istehlakçılarının iştirakı ilə keçirilən tacir müşavirəsində əl üsulunun domna üsulu ilə əvəz olunmasının üstünlüklərini sübuta yetirən, havadarlıq etdiyi təmasçılarının iştirakçılarında qiymətli hədiyyələr verən, fəhlələrinə toy edən, fərqlənən işçilərini öz hesabına oxutmaqla bərabər onların savad almalarına sevinən Ağa Musa, xeyirxah əməllərindən zövqü də xüsusi tərzdə alırdı.

1906-cı ildə Bakıda balıq sənayesinin inkişafında da Ağa Musa Nağıyevin böyük rolu olub. Balıq vətəgələri üzrə hərracda küllü miqdarda kapital sərmayə qoymaqla o, ən iri vətəgələrin xeyli hissəsini ələ keçirmişdir.

Kür - balıq sənayesində çoxluq təşkil edən balıq vətəgələri də ona məxsus olub. 1909-cu ildə “Zaqafqaziya balıq sənayesi cəmiyyətinin” təsisçisi olmuşdur.

Savadsızlığın hökm sürdüyü bir dövrdə gənclərin mariflənməsinə xüsusi diqqət yetirən Ağa Musa, uzun müddət yarımçıq qalmış realni məktəbinin (indiki Dövlət İqtisad Universitetinin binasının) tikintisini başa çatdırmaqla bərabər burada məktəbəqədər sinfin yaranmasına nail olub. Ağa Musa Nağıyev bu müəssisəyə himayədarlıq etməklə, həmçinin 25 müsəlman qızının təhsil haqqını da ödəməyi öhdəsinə götürmüşdür (67, s.50).

Məhz bu qayğıkeşliyinə görə Ağa Musa Nağıyev III dərəcəli “Müqəddəs Stanislav” ordeni, 1910-cu ildə isə çar II Nikolay tərəfindən “Zolotaya şeynaya medal na Andreyevskoy lenti” medalı (Andreyev lenti ilə boğazdan asılan qızıl medal) ilə təltif olunmuşdur (8,v.1).

II FƏSİL

AĞA MUSA NAĞIYEVİN XEYRİYYƏÇİLİK VƏ İCTİMAİ FƏALİYYƏTİ

2.1. Ağa Musa Nağıyevin Azərbaycanda xeyriyyəçilik hərəkatında yeri və rolu

Məlumdur ki, Azərbaycanda xeyriyyəçiliyin çox qədim kökləri vardır. Lakin XIX əsrin sonunda xeyriyyəçilik xüsusilə geniş miqyas alaraq, yeni forma və məzmun kəsb edir, hüquqi normaya çevrilir, bu sahədə təşkilatlar yaranırdı. Bu da zənnimizcə hər şeydən əvvəl Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin inkişafı, habelə dövrün ictimai-iqtisadi həyatı ilə bağlı olmuşdur. Yəni XIX əsrin ikinci yarısında Quzey Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin sürətlə inkişafı ölkədə ictimai-iqtisadi münasibətlərlə yanaşı, həm də əhalinin sosial-mədəni həyatına da öz təsirini göstərmişdir. Quzey Azərbaycan iqtisadiyyatı kapitalist münasibətləri axarında inkişaf etdikcə, burada əhalinin təbəqələşməsi dərinləşir, nəticə etibarı ilə bir ovuc milyonlqlarla yanaşı, xalqın böyük əksəriyyətini təşkil edən yoxsullar ordusu meydana çıxırdı. Kapitalizmin bütün ziddiyyətləri ilə əhatə olunan xalq kütləsi hər şeydən əvvəl ciddi maddi çətinliklərlə üzləşirdi. Belə bir ictimai-iqtisadi şəraitdə xalqı haqqında, onun elmə, təhsilə yiyələnməsi, dolanacağı barədə düşünən demokratik ruhlu ziyalıları yeni

xeyyə cəmiyyətləri yaratmaq təşəbbüsünü irəli sürmüşdülər (33, s.125).

Azərbaycanda kimsəsizlərə, evsiz-eşiksizlərə, kasıblara, qoca və xəstələrə arxa durmaq, təhsil almağa imkanı olmayan uşaqlara əl tutub, onların oxumasına yardım etmək kimi humanist ideyalara qulluq edən belə bir cəmiyyətin yaradılması xalqımızın ictimai fikir tarixində xüsusi yeri olan böyük maarifçi Həsən bəy Zərdabinin adı bağlıdır. XIX əsrin 80-ci illərində Azərbaycandakı ictimai-iqtisadi və siyasi həyatı yaxından dərk edən böyük mütəfəkkir, Bakı “Real gimnaziyası”nda müəllim işləkən, burada təhsil alan kasıb, kimsəsiz uşaqların acınacaqlı həyatına ürəkdən acıyaraq, onlara kömək, maddi yardım etmək məqsədi ilə xeyriyyə cəmiyyəti yaratmaq təşəbbüsünə qoşulur (1, s.123).

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan tarixşünaslığında təqdim edilən əsərdə xeyriyyəçilik hərəkatı tarixi hələ də sistemativ və ardıcıl şəkildə tədqiq edilmədiyindən, Azərbaycanda ilk xeyriyyə cəmiyyətinin nə vaxt və kim tərəfindən yaradılması haqqında bir-birinə zidd və müxtəlif fikirlər mövcuddur. Lakin əldə etdiyimiz arxiv sənədlər, ədəbiyyat materialları və araşdırmalar, gec də olsa, bu dolaşığı son qoymağa imkan verir.

Bu sahədə olan əsas mənbə Həsən bəy Zərdabinin ədəbi irsidir. Onun «Həyat» qəzetinin 1905-ci il 25 noyabr tarixli 107-ci sayında çap etdirdiyi «Cəmiyyəti xeyriyyə binası» adlı məqaləsində Azərbaycanda ilk xeyriyyə cəmiyyətinin yaranması tarixi açıqlanır.

Məqalədə oxuyuruq: «1871-ci ildə mən bizim müsəlmanlar üçün bir cəmiyyəti-xeyriyyə nizamnaməsi tərtib edib və bir neçə qeyri adamlara da onun ərizəsinə qol çəkdirib, Sərdara verib təsdiq elətdirdim. Amma mənim çağırışıma nə ki, bir qeyri müsəlman, hətta ərizəyə qol çəkənlər də gəlmədi» (65, s.211). Onun rus və Azərbaycan dillərində yazdığı bu nizamnamə «Müsəlmanlardan dərs oxuyan uşaqlara iyanət etmək üçün fərahəm olan icmanın vaxtilə qərar olunan qaidəsidir» adlanır və Azərbaycan Elmlər Akademiyası Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır.

H.Zərdabi Cəmiyyətin məqsədini nizamnamənin birinci maddəsində belə izah edirdi: «İcmanın məqsədi. Bu qərar ilədür: əvvələn, bu mənzur ilə ki, Zaqafqaziyədə olan müsəlmanlar üçün labüdlük üz verir ki, elmə rəqib olsunlar və çünki onların çox hissəsi fəqir olmaq səbəbi ilə elmxanələrdən uzaq yerlərdə sakin olanları üçün məqdur olmuyur ki, öz uşaqlarını elm təhsil etməyə versinlər. Buna binasəyin olunur Badkubə şəhərində məcmun-Əanət ta ki fəqir olan şəxslərdən uşaqlarına elm verməyə xahiş edənlərinə iəanət etmək için» (2, vv. 1-4).

Nizamnamənin altıncı maddəsində isə cəmiyyətin əsasən yetim və kimsəsiz uşaqlara təhsil vermək məqsədi açıqlanır. Burada deyilir: «İcma şagirdlərinin cümləsinə götürüləcəkdir. Hər bir müsəlman əhalisinin ki, elm kəsb etməyə qüdrəti yoxdur və əksərən yetim olan uşaqlardır».

H.Zərdabinin xeyriyyə cəmiyyəti yaratmaq təşəbbüsü hökumət dairələri tərəfindən hüquqi cəhətdən təsdiq edilərsə, əhali arasında ona məhəl qoyan tapılmır. Odur ki, Həsən bəy Bakının baş ruhanisi və qazisi Cavad axunddan

xahiş edir ki, şəhərin adlı-sanlı adamlarını evinə dəvət edib, cəmiyyətin fəaliyyət göstərməsinə kömək göstərsin. Axund Cavad belə də edir. H.Zərdabi adını çəkdiyimiz məqaləsində yazırdı ki, camaat toplaşanda mən cəmiyyəti-xeyriyyə nədir və onun xalq üçün xeyri gələcəkdə nə olacağı haqqında məlumat verdim. Cənab H.Z.Tağıyev də bu haqda çox danışdı. Amma pul sözü araya gələndə hacılar iztiraba düşdülər və onlardan biri «bu xeyir işə bir xeyir-duacı da gərəkdir. Təvəqqe edirəm mənə belə duaçı hesab edəsiniz» – deyib, durub getdi. Bir qeyri Hacı durub «abidəstə gedirəm» – deyib çıxıb qaçdı. Sonra məclisdə qalan əşxas bir-birinə baxıb təşrif apardılar. Biz məclisdə olan üç-dörd adamlar da onlardan sonra durub getdik. Mən dəftərimi qoltuğuma vurub mənzilimə gələndən sonra bizim bədbəxt müsəlmanların hərəkətindən bir neçə gün xörək yeyə bilmədim və gecələr yuxu mənə haram oldu. Bəs deyilmi, haçan biz ayılacağıq (65, s.211-212)?

Xeyriyyə cəmiyyətini yaratmaq uğrunda sonralar mübarizəsini davam etdirən Həsən bəy Zərdabi XX əsrin əvvəllərində yenidən bu məsələyə qayıtmış və bu dəfə «Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti»nin Rus və Azərbaycan dillərində nizamnaməsini yazaraq Qafqaz canişinliyi idarəsinə təqdim etmişdir. Nizamnamə 1905-ci il oktyabrın 10-da Tiflisdə Qafqaz canişini qraf Vorontsov-Daşkov tərəfindən təsdiq edilmişdir (3, v.14.). Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivinin 46-cı fondunda, yəni Bakı qradonaçalnikı (şəhər rəisi) idarəsinin dəftərxanasına məxsus fondnda saxlanılır, 1913-cü ildə Bakıda İsa bəy Aşurbəyovun «Kaspi» mətbəəsində çap olunan nüsxəsindən məlum olur ki, nizamnamə altı bölmədən və 42 bənddən ibarət

olmuşdur. Nizamənin sonunda Cəmiyyətin təsisçilərinin 21 nəfərdən ibarət adları qeyd edilir. Onlar aşağıdakılar idi (3, v.17):

Kommersiya müşaviri Hacı Zeynalabdin Tağıyev, «Əkinçi» qəzetinin sabiq redaktoru, «Kaspi» və «Həyat» qəzetlərinin əməkdaşı Həsən bəy Məlikov, «Kaspi» qəzetinin redaktoru – naşiri, «Həyat» qəzetinin naşiri Əlimərdan bəy Topçubaşov, «Həyat» qəzetinin keçmiş redaktoru Əhməd bəy Ağayev, «Həyat» qəzetinin redaktoru, doktor Əli bəy Hüseynzadə, Bakının “nəcabətli fəxri vətəndaşı” İsmayıl bəy Səfərəliyev, Bakının “nəcabətli fəxri vətəndaşı” Hacı Aslan Aşurov, Bakının birinci dərəcəli gildiya taciri İsa bəy Hacinski, Bakı şəhər idarəsinin üzvü Kamil bəy Səfərəliyev, doktor Əbdülxalıq Axundov, doktor Məmmədrza bəy Vəkilov, doktor Həsən bəy Ağayev, дума üzvü Kərbəlayi İsrail Hacıyev, дума üzvü Həsən ağa Həsənov, Bakının birinci dərəcəli gildiya taciri Mirzə Əsədullayev, praporşik Əsəd bəy Səlimxanov, Bakı taciri Ağabala Quliyev, дума üzvü Hacı Həsən Atamaliyev və Bakı taciri Nəcəf Əmiraslanov (65, s.214).

Arxiv sənədlərindən məlum olur ki, cəmiyyətin ilk iclasında onun 11 nəfərdən ibarət idarə heyəti seçilmişdir. Hacı Zeynalabdin Tağıyev idarə heyətinin sədri, İsrail Hacıyev müavini, Hacı Mustafayev xəzinədar, Əhməd bəy Ağayev katib, Əsədulla Əhmədov, İsmayıl bəy Səfərəliyev, Həsən bəy Zərdabi, Əlimərdan bəy Topçubaşov və başqaları idarə heyətinin üzvləri seçilmişdilər (9, v.23).

Cəmiyyətin 1905-ci ilə aid olan başqa bir sənəddən məlum olur ki, onun fəxri sədrliyinə Bakı qubernatoru

knyaz M.N.Nakaşidzenin arvadı Adelanda Lvovna Nakaşidze seçilmişdi. H.Z.Tağıyevin həyat yoldaşı Sofya Tağıyeva isə idarə heyətinin fəxri üzvləri arasında idi (61, s.123).

Beləliklə, Azərbaycanda ilk müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti fəaliyyətə başlamışdı. Cəmiyyətin maliyyələşdirilməsi əsasən H.Z.Tağıyevin və digər Bakı milyonçularının üzərinə düşürdü. İdeya istiqamətinin keşiyində isə Həsən-bəy Zərdabi və onun həmfikirləri dururdular.

Nizamnamənin birinci bəndində Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin məqsədi belə izah edilirdi: «Müalicəxanalarda, əlillər evlərində, digər xeyriyyə müəssisələrində əldən düşmüş qocaları saxlamaq, habelə kasıb müsəlman uşaqlarının orta və ali tədris müəssisələrinə daxil olub, təhsillərinin başa vurulmasına maddi yardım göstərmək. Kasıb müsəlmanlara Cəmiyyətin köməyi onlara paltar, yemək verilməsi, mənzillərində tibbi xidmət göstərilməsi, nadir hallarda isə pul vəsaitlərinin verilməsi və tədris haqqının ödənilməsindən ibarətdir» (42, s.145).

Nizamnamənin üçüncü bəndində deyilirdi ki, Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinə azyaşlılar, tədris müəssisələrində oxuyan şagirdlər, həqiqi hərbi qulluqda olan aşağı çinli zabitlər və yunkerlər, habelə məhkəmə tərəfindən hüququ alınmış şəxslər müstəsna olmaqla millətindən, dinindən asılı olmayaraq hər iki cinsin nümayəndələri üzv ola bilərlər. Cəmiyyətin üzvləri fəxri, həqiqi və adi olmaqla üç qrupa bölünürdü. Nizamnaməyə əsasən fəxri üzvlər Cəmiyyətin ümumi yığıncağında seçilərək birdəfəlik 500 rubl, ildə isə 50 rubl, həqiqi üzvlər isə ildə 5 rubl, adi

üzlər isə 1 rubldan az olmayaraq 5 rubladək cəmiyyətə üzlük haqqı verməli idilər (2,v.3).

Cəmiyyətin əsas gəliri üzlük haqlarından, pul, paltar, habelə müxtəlif vasitələrlə verilən ianələrdən, konsert tamaşalarından, bədii gecələrdən toplanmış vəsaitdən ibarət idi. Cəmiyyət öz üzləri tərəfindən bir il müddətinə ümumi iclasda seçilmiş idarə heyəti tərəfindən idarə edilir və ayda bir dəfədən çox olmayaraq iclaslarını keçirirdi. İdarə heyətinin iclasının qanunu sayılması üçün sədrdən əlavə onun ən azı üç üzvünün də burada iştirakı vacib sayılırdı. İdarə heyətində bütün məsələlər sadə səsvermə yolu və səs çoxluğu ilə həll edilirdi.

Nizamnaməyə əsasən Cəmiyyətin iclasları ümumi və fəvqəladə hallarda çağırılırdı. Nizamnamənin 25-ci bəndinə müvafiq olaraq illik iclaslar hər il martın 1-də keçirilirdi. Cəmiyyətin Bakıda yaşayan üzvlərindən dördüdə birinin iştirak etdiyi halda ümumi iclasın keçirilməsi qanuni sayılırdı. Burada da məsələlər adi səs çoxluğu ilə həll edilirdi.

Cəmiyyət xüsusi möhürə və maliyyə hesabına malik idi (3, v. 14.).

Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin xalqımızın ictimai-siyasi həyatında nə kimi xeyirxah işlər görməsi, birinci dünya müharibəsi dövründəki fəaliyyətində daha geniş olmuşdur.

Əvvəllər Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti başlıca olaraq Bakı və onun ətraf ərazilərində fəaliyyət göstərirdi. Lakin sənədlərdən aydın olur ki, Cəmiyyət müharibənin başlanması dövründə öz nizamnaməsində bəzi dəyişiklik edərək, Qafqaz cəbhəsindən qaçqın düşənlərə, ata-anala-

rını itirmişlərə, əsir düşmüş türk əsgərlərinə yardım etmiş, bu sahədə təqdirəlayiq işlər görmüşdür. Cəmiyyət nizamnaməsinə müharibədən qaçqın düşəndərə köməklik göstərilməsi barədə xüsusi maddə əlavə edərək, bu sahədəki fəaliyyətini hüquqi cəhətdən qanunlaşdırmışdı. Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivinin 335-ci fondunun iki saxlama vahidi bütünlüklə Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin 1916-1917-ci illərdə müharibə dövrü fəaliyyətinə həsr olunmuşdur (14). Həmin saxlama vahidlərində cəmlənmiş 200-dən artıq sənədin demək olar ki, hamısı Bakı və Qafqaz Müsəlmanları Xeyriyyə Cəmiyyətinin iki illik fəaliyyətindən bəhs edir.

Həmin sənədlərdən məlum olur ki, müharibə dövründə Tiflisdə «Qafqaz cəbhəsində qaçqınların yerləşdirilməsi üzrə baş müvəkkillik» adlı xüsusi təşkilat fəaliyyət göstərirdi. Bu idarə nəzdində isə Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin Qafqaz cəbhəsində qaçqınların yerləşdirilməsi üzrə baş müvəkkili var idi. Bu vəzifə XosrovPaşa bəy Sultanova həvalə edilmişdi. Qafqaz cəbhəsində qaçqınların yerləşdirilməsi üzrə baş müvəkkillik vəzifəsi isə general-mayor Tamamşevə tapşırılmışdı (14, v.29).

Bu təşkilatların müharibə dövründəki fəaliyyətləri barədə xeyli sənədlər, teleqram və məktublar mövcuddur. Məsələn, general Tamamşevin 4 iyun 1916-cı ildə Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti sədrinin adına göndərdiyi teleqramda deyilirdi: «Rəhbərlik etdiyiniz Cəmiyyətin nəzdində neçə yetimxananın mövcudluğu və onlara nə qədər kimsəsinin yerləşməsi, habelə onların hökumət tərəfindən tam təmin olunması və ya cəmiyyətinizin də köməyinə

ehtiyacı olması haqqında mənə təcili məlumat verməyinizi xahiş edirəm» (14, v.29).

General Tamamşevin bu məzmunlu digər teleqramı Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin Tiflisdə yerləşən və müharibədən zərər çəkənlər və qaçqınlar üzrə baş müvəkkili Xosrov paşa bəy Sultanovun adına göndərilmişdi. Teleqramda deyilirdi ki, “kimsəsizlərə 70 odeyal almaq üçün nə qədər pulun lazım olması, habelə üç yetim evinin və oradakı vəsaitin lazım olması haqqında təcili məlumat verməyinizi xahiş edirəm”.

Və yaxud Xosrov paşa bəy Sultanovun adına 1916-cı il iyunun 21-də Ümumrusiya Zenstvolon ittifaqı müvəkkilinin köməkçisi Lebed tərəfindən vurulmuş teleqramda deyilirdi ki, “Zemsoyuzun İspir məntəqəsində 32 yetim müsəlman uşağı vardır. Onların hara və kimə göndərilməsi barədə bizə teleqrafla xəbər verməyinizi xahiş edirik. Aparılma xərclərini öz üzərimizə götürürük” (14, v.42).

Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti adından Sultanovun imzası ilə 1916-cı il iyunun 22-də göndərilən cavab teleqramından aydın olur ki, Cəmiyyətin üzvü Rövşən bəy Əfəndiyev 32 yetim müsəlman uşağının İspirdən Tiflisə gətirilməsi üçün ezam olunmuşdur” (14, v.42).

1916-cı il iyulun 16-da Qarsdan X.Sultanovun adına göndərilmiş digər bir teleqramda deyilirdi ki, R.Əfəndiyev həmin yetimlərlə birlikdə qatarla yola düşmüşdür. İyulun 17-də Kodjorıdan Sultanovun Tiflisdəki ünvanına daxil olmuş teleqramda isə göstərilirdi ki, “yetimlərin məktəbdə yerləşdirilməsinə icazə verirəm. Müfti” (14,v.42).

Daha sonra, Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin baş müvəkkili adına Qafqaz cəbhəsində qaçqınların yerləşdirilməsi üzrə baş müvəkkiliyin dəftərxanasından 1917-ci il iyulun 17-də göndərilmiş məktubda deyilirdi. “İyulun 18-də Qarsdan Tiflisə göndəriləcək daha 40 müsəlman qaçqınının yerləşdirilməsi haqqında tədbir görməyiniz xahiş olunur” (14, v.89).

Məlum olur ki, 1916-cı il iyulun 29-da İspir məntəqəsindən 13 nəfər, daha sonra 29 nəfər kimsəsiz yola salınmışdır. Sənədlərdən aydın olur ki, Tiflisdəki ikinci müsəlman yetimxanasında 71 nəfər kimsəsiz yerləşdirilmişdir ki, onların 31 nəfəri oğlan, 40 nəfəri qız idi. Uşaqların böyük əksəriyyəti 5-14 yaşlarında olanlardan ibarət idi (14, v.89).

Başqa bir sənəddə isə Tiflisdəki yetim evindən Bakıya göndərilmiş 50 nəfər qaçqın uşağın siyahısı verilir.

Qeyd etdiyimiz arxiv sənədlərindən bəlli olur ki, müharibə dövründə qaçqın və yetimlərin yerləşdirilməsi üçün yetim evləri haqqında xüsusi əsasnamə hazırlanmış və bu əsasnamə 1916-cı il iyulun 7-də hökumət tərəfindən təsdiq edilmişdi (10, v.1).

Bu, göstərir ki, müharibə dövründə Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin onlarca şəhərdə xüsusi məntəqələri fəaliyyət göstərirdi. Cəmiyyət əslində ictimai təşkilat çərçivəsindən çıxıb dövlət əhəmiyyəti daşıyan bir orqana çevrilməkdə idi. Bunu cəmiyyətin adına göndərilən və cəmiyyətin özünün ayrı-ayrı ünvanlara göndərdiyi sənədlər, yazışmalar bir daha təsdiq edir. Məsələn, Qafqaz cəbhəsində qaçqınların yerləşdirilməsi baş müvəkkiliyindən

1917-ci il fevralın 8-də Tiflisdən Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin bu cəbhədə müharibədən zərər çəkənlərə və qaçqın düşən müsəlmanlara köməklik göstərən müvəkkiliyi adına göndərdiyi məktubda deyilirdi ki, dəftərxanamız Nuxa, Kağızman, Ahalsıx və Ərdəhanda yeni yetim evlərinin açılması üçün 8750 rubl miqdarında vəsait ayırır (70, s.121-122; 10, v.5).

1917-ci il iyulun 17-də Qafqaz cəbhəsində qaçqınların yerləşdirilməsi şurasının icraiyyə komitəsi X.Sultanovun adına məktub yazaraq bildirirdi ki, 130 yetim müsəlman uşağının may və iyun aylarında saxlanması üçün 2925 rubl, üçüncü rübdə isə 11.700 rubl miqdarında pul köçürmək haqqında sərəncam vermişdir (14, v.16).

Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin daha bir yetim evi Oltidə yerləşirdi. Qaynaqlarda 1917-ci ildə burada 10 nəfər əmkdaşın işləməsi, 18 nəfər 5-15 yaşlı uşağın saxlanması qeyd olunur. Bu uşaqların əksəriyyəti Qars və Olti bölgələrindən idi (14, v.19).

Daha sonra məlum olur ki, Türkiyənin Qars, Ərzurum, Olti bölgələrindən gətirilmiş 6 yaşından 14 yaşınadək olan 26 nəfər qız isə Bakıdakı yetim evində saxlanılırdı (14, v.24).

Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin Kağızmandakı müsəlman yetim evinin müdiri İdris Axundzadə isə 1917-ci ilin sentyabrın 9-da Tiflisə Sultanovun adına göndərdiyi teleqramında yazırdı ki, “un və şəkər, habelə digər ərzaq məhsulları olmadığından uşaqları yedizdirə bilmirik. Bütün uşaqlar xəstələnilər, qışda hamı acından öləcəkdir.

Bu şəraitdə yaşamaq qeyri-mümkündür. Məni vəzifədən azad etməyinizi xahiş edirəm” (14, v.26).

Bütün deyilənlər Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin Birinci dünya müharibəsi dövründə nə kimi işlərlə məşğul olması, köməyi, yaşamağa imkanı olmayan minlərlə qaçqın müsəlman uşaqlarına hansı vasitələrlə, çətinliklərlə arxa durması haqqında müəyyən təsəvvür yaradır.

Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin Birinci dünya müharibəsi dövründəki fəaliyyəti türk ədəbiyyatında da işıqlandırılmışdır. Bu baxımdan Türkiyədə çap olunan «Erkenekon yolu» jurnalının redaktoru, türk jurnalisti Məmməd Sadıq Aranın jurnalın 1961-ci il birinci sayında çap etdirdiyi “Qardaş köməyi” məqaləsi təqdirə layiqdir. Məqalədə deyilir ki, “Azərbaycan Cəmiyyəti Xeyriyyəçi Rus işğalındakı Doğu Anadolu vilayətlərinə heyətlər yolladı: 12,000 yetim, çocuq topladı, milyonlar dəyərində ərzaq, geyim əşyaları sövq etdi... Rus-erməni məzaliminə son verdirdi... Bu işləri sadəcə milli vəzifə hissilə yaptı”.

Məqalədə daha sonra deyilir ki, biz Anadoluda fəlakətlərlə, hərblərlə tək başına qarşı-qarşıya qaldığımız vaxtlar, birinci cahən hərbinin Türkiyə üçün ən ağır və fəlakətli illərində Ərzurum, Ərzincan, Trabzon, Riz və digər Anadolu vilayətləri rus ordusunun işğalı altına düşdükdə rus kazakları ilə erməni könüllüləri müdafiəsiz türk xalqını mərhəmətsizcəsinə kəsib-biçir, talan edirdilər. Məhz türklər üçün belə bir ağır vaxtda Azərbaycan cəmiyyəti-xeyriyyəsi gizli tədbirlərdən əlavə rus çarının Tiflisdəki naibi Qrandukun yanına xüsusi heyət göndərmişdi. Həmin heyətə Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin əsas üzvlə-

rindən biri Əlimərdan bəy Topçubaşov rəhbərlik edirdi. Həmin nümayəndə heyəti türklərə qarşı aparılan bu vəhşiliklərin qarşının alınması haqqında tələb qoymuşdu. Lakin Rusiya hökuməti onlara aşağıdakı rədd cavabını vermişdi: «Siz Qafqaziyalı müsəlmanlar bizim düşmənlərimizə (türklər nəzərdə tutulur - D.N.M) yardım etmək istəyirsiniz. Hərb içindəyənkən Rusiya hökuməti buna müsaidsə etməz» (70, s.123).

Bu cavabdan sonra Azərbaycan Xeyriyyə Cəmiyyətinin nümayəndə heyəti rus hökumətinə üçüncü dəfə aşağıdakı məzmununda müraciət edir: «Siz iki dövlət: Osmanlı imperatorluğu ilə Rus çarlığı hər bədirsiniz. Biz sizin düşmənlərinizə deyil, işğalınız altına aldığınız vilayətlərdəki pərişan qardaşlarımıza insani və xeyir yardımını etmək istəyirik» (70, s.124).

Cəmiyyətin bu müraciətinə də çar naibi müsbət cavab vermədikdə nümayəndə heyətinə daxil olan xalq xadimlərindən gəncəli Ələkbər bəy Rəfibəyli həyəcanla yerindən qalxıb demişdir: «Bu qədər milyonlarla təbəəniz bulunan türk müsəlmanların sizin yanınızda heç xatiri sayılmazmı»? Qranduk bu təmsilçinin oturmasına işarə edir və düşündükdən sonra müsaidsə veriləcəyini bildirir»(70, s.124).

Gətirdiyimiz faktlar Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin rus hökumət dairələri ilə rəsmi surətdə razılaşması ilə müharibədən zərər çəkən əhaliyə köməklik etməsini təsdiq edir və məlum olur ki, cəmiyyətin nəzdində bu məqsəd üçün hətta «Fəlakət və hərəbzadələrə yardım şöbəsi» yaradılmışdı. Bundan əlavə, bu işlərə bilavasitə köməklik göstərmək üçün Bakı Xeyriyyə Cəmiyyətinin Qars,

Ərzurum, Tiflisdə xüsusi şöbələri açılmış və bu şəhərlərdə onun müvəkkilləri fəaliyyət göstərmişdi (14, v.89-90).

Məmməd Sadıq Aran adını çəkdiyimiz məqaləsində daha sonra yazır ki, Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin rus hökuməti ilə apardıqları danışıqlardan sonra «...qadın doktorlar, müəllimlər, gənc universitetlilər, xalq təmsilçiləri Azərbaycan Xeyriyyə Cəmiyyətinin idarəsi altında Anadoluya axdı. Bakıdakı Cəmiyyəti Xeyriyyə Mərkəzi bulunan İsmailiyə bir ərzaq və əşya deposu (anbarı) halına gəldi. Zəngin və kübar ailə qadınları gecəli-gündüzlü tikiş makinələrinin başında Anadolu hərəbzadələrinə əlbisə və yataq tikişi tikməyə, köylülər corab hörməyə, əczaxanalar iləç (dərman) hazırlamağa, məhəllələrdə qadın heyətləri yorğan-döşək toplamağa başladılar. Cəmiyyəti-xeyriyyə mərkəzində açılan ianə dəftərinə yazılmaq üçün zəngin, fəqir hər kəs sevinə-sevinə qoşuldu. Bu surətdə toplanan milyonlarca para və vaqonlar dolusu ərzaq və əşya Anadoluya göndərilirdi. Qarsda mərkəz quruldu. Orada depo halına gətirilən binalar arasında bəzi cəmiyyətlərin tavanına qədər əşya tiklin dolduruldu.

Sarıkamış, Trabzon, Artvin, Ərdəhan və s. şəhərlərdə şöbələr açıldı, səyyar aş evləri və yardım ocaqları quruldu. Buralardan toplanan vəsaitə 12.000 yetim cocuq üçün məhəlli yurdlar qurulduğu kimi, Bakı şəhərində yetimxanalar açıldı. Bu sürətlə türk xalqına qarşı yapılan çirkin hərəkətlərə sədd çəkildi» (70, s.127).

Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti bunlardan əlavə, M.Aranın yazdığı kimi, Azərbaycandakı gizli komitə vasitəsilə Bakıda və Xəzər dənizindəki Nargin adasında əsir

saxlanılan yüzlərlə türk qaçırılaraq Təbriz yolu ilə Anadoluya göndərilməsində yaxından iştirak etmişdi. Məqalədə bununla əlaqədar deyilir: «Bu uğurda, köylü-şəhərli bütün Azərbaycan türkü heç bir fədakarlıqdan çəkinmədi. Ən gözəl minik atları «türklərə qurban» kimi qaçırılan türk sulyaylarına Qarabağda hədiyyə edilirdi» (70, s.128).

Məqalədə müəllif bunu da bildirir ki, «Azərbaycan cəmiyyəti – xeyriyyənin gördüyü tədbirləri əyani sübut edən şəkillər «Qardaş köməyi» dərgisinin eyni sayında çap olunmuşdur».

Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin Birinci dünya müharibəsi dövründəki fəaliyyəti təkcə dediklərimizlə məhdudlaşmır. Yuxarıda xatırladığımız kimi cəmiyyət müharibədən zərər çəkən türk əhalisinə yerlərdə kömək göstərmək üçün Qarsa və Şərqi Anadolunun digər ərazilərinə doktor Xosrov bəy Sultanovun başçılığı ilə xüsusi nümayəndə heyəti göndərmişdi.

Nümayəndə heyəti əhaliyə ərzaq, paltar çatdırmaqla yanaşı, həm də yerli müsəlman əhalisinin hüquqlarının müdafiəsi üçün məsələlər qaldırmış və müəyyən mənada buna nail olmuşdur. «Kaspi» qəzetinin 8 aprel 1915-ci il tarixli sayında doktor Xosrov bəy Sultanovun dərc olunmuş məktubunda deyilirdi ki, «əyalətin müsəlmanlar yaşayan məntəqələrində bəni insan görünmür. Yalnız bir neçə kənddən 500-600 qadın və uşaq yığıldı. Onların arasında cəmi 6 kişi vardı ki, onlar da əldən düşmüş qocalardan ibarətdir» (28, v.3).

Daha sonra məlum olur ki, Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti Qarsa göndərdiyi nümayəndə heyətinin məlu-

matları əsasında xüsusi bəyannamə qəbul etmişdir. Bəyannamədə Cəmiyyət Qars, Ərdəhan ərazilərində qalan kimsəsiz uşaqların, qadınların Bakı və Gəncə şəhərlərinə gətirilməsini və burada onların yerli varlıqların himayəsinə verilməsinin zəruriliyə bildirilirdi. Lakin cəmiyyət üzvlərindən bəziləri buna lazımi diqqət verə bilməmişlər. Belə münasibət dövrün böyük ziyalısı, həm də Cəmiyyətin müharibə zonaları üçün ianə toplanmasının ilk təəsübkeşlərindən biri olan Ömər Faiq Nemanzadəyə çox mənfi təsir göstərmiş və o, bu münasibətlə «Çox utandıq» adlı bir məqalə yazıb onu «Yeni iqbal» qəzetinin 3 iyul 1915-ci il sayında çap etdirmişdir. Məqalədə deyilirdi: «Vay cəmiyyəti-xeyriyyə!» Vay milyonlu şəhər! Vay bədbəxt millət! Məgər quru adın varmış!.. Aman ya rəbbi, nələr eşidirik, nələr görürük. Nə demək bu? Nə demək ki, 4-5 milyonluq bir camaat bir-iki yüz yetim balasını bir yerdə saxlamağa gücü çatmır. Of, doğrudan da ölmüşük, doğrudan da milli dirilik, mədəni insanlıq adına bir qəpiyə dəymərik» (67, s.65).

Ö.F.Nemənzadənin bu çıxışı Cəmiyyəti-Xeyriyyə üzvləri və Bakı şəhəri əhalisi arasında çox böyük əks-səda doğurmuşdu. Belə ki, cəmiyyətdə müsəlman uşaqlarının yerləşdirilməsi, təmini üçün istər onun üzvləri və istərsə də hökumət dairələri xeyli vəsait toplamış oldu. Kimsəsiz uşaqlar üçün cəmiyyətin yerləşdiyi «İsmailiyyə» binasında xüsusi yataqxana yaradılmışdı. 1917-ci ilin əvvəllərində burada müharibə cəbhələrindən gətirilmiş 200-dən artıq kimsəsiz uşaq saxlanılırdı. Bu uşaqlara hər gün bir neçə dəfə yemək verilirdi. Bu baxımdan türk müəllifi, sonralar

Cənubi-Qərbi Qafqaz Respublikasının xarici işlər naziri olmuş Fəxrəddin Ərdoğanın «Türk ellərində xatirələrim» adlı kitabında 1917-ci ilin əvvəllərində Orenburqdan sürgündən qayıdarkən Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinə gördükləri haqqında verdiyi məlumatlar dediyimizi təsdiq edir. Müəllif yazır ki, “ilk iş olaraq Bakı cəmiyyəti-xeyriyyəsinə getdik, orada onlarla tanış olduq. Burada istiqlal eşqiylə cəmiyyətlər qurulmuş, durmadan çalışırlar. Düşdüyümüz İsmailiyyə binasında Ağa Musa Nağıyevin 50 yataqlı qonaqxanası var ki, hər gələn türk yolçusu burada aylarla qalır, yemək və yataqları təmin edildiyi kimi, paltarları yuyulur və bütün məsrəflər Ağa Musa Nağıyevin kassasından ödənilir. Bu möhtəşəm binanı A.M.Nağıyev Cəmiyyəti-Xeyriyyəyə bağışlamışdı” (72, s.123).

Burada deyilənlərdən əlavə, daha sonra deyilir ki, “201 otaqlı bir yetimxana da vardır. Burada cəbhədən toplanan kimsəsiz cocuqlar gətirilərək saxlanılır”. Müəllif daha sonra yazır ki, Bakıda qaldığım bir həftədə Hacı Zeynalabdin Tağıyev əfəndinin ziyarətinə də getdim. Bakı yetimxanalarını da gedib gözdüm. Burada Ərzurum cəbhəsindən gətirilən minə qədər cocuq və qadınlara baxılırdı. Hər 10 cocuğun bir qulluqçusu olub, cümə günlərində paltarları dəyişdirilərək, onları gəzməyə çıxarırlar (11,v.86).

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Bakıda xeyli əhali Bəhayi dini təriqətinə itaət edirdi. Onların hətta şəhərin keçmiş Çadrovı (indiki Mirzağa Əliyev) küçəsindəki məscidi də fəaliyyət göstərirdi. Bəhayilər arasında belə bir ideyanı yaymışdılar ki, bəhayi təriqətini qəbul edənlər ölməyirlər. Ona görə də xeyli azərbaycanlılar, o cümlədən

Bakının adlı-saylı milyonçusu Ağa Musa Nağıyev də bu təriqəti qəbul etmişdi (14, v.96).

1909-cu il oktyabrın 27-də Bəhəyi dini təriqətinin bir qrup nümayəndəsi, o cümlədən Bakı sakinləri - Ağa Musa Nağıyev, Ağakışi Əliyev, Əşrəf Kərimov, Balaxanı kənd sakini İsmayıl İbrahimov və Şamaxı sakini Baba Səmədov Bakı şəhər idarəsinin rəisi adına məktub yazaraq, «Ruhanıyyə» adlı Cəmiyyətin nizamnaməsini təsdiq etməyi ondan xahiş edirlər (14, v.96). Bu məsələ Bakı şəhər idarəsinin cəmiyyətlər, təşkilatlar şöbəsinin 13 yanvar 1910-cu il tarixi iclasında müzakirə edilir və «Ruhanıyyə» Cəmiyyətinin Nizamnaməsini və Bakı Bəhəyi təşkilatının yaradılması təsdiq olunur (14,v.42).

Nə idi Bəhəyi Cəmiyyətinin məqsədi? Cəmiyyətin nizamnaməsi ilə tanışlıq bu suala cavab verir. Nizamnamədə deyilirdi ki, cəmiyyətin məqsədi Bakı şəhəri ərazisində yaşayıb, bəhəyi təriqətinə mənsub olan əhali arasında savadın və ibtidai təhsilin yayılmasına nail olmaqdan ibarətdir (14, v.4). Bununla əlaqədar olaraq cəmiyyət mövcud məktəblərə himayədarlıq edir və eləcə də öz vəsaiti hesabına yeni məktəblərin açılmasına təşəbbüs göstərirdi. Yerlərdə qiraətxanalar, kitabxanalar, pulsuz və azad satış üçün kitab mağazaları açır, rus və Azərbaycan dillərində öz xəbərlərini, pedaqoji ədəbiyyatı çap edir, nəhayət, xalq müəllimlərinin yetişdirilməsinə yardım göstərirdi. Cəmiyyət həmçinin Bəhəyi məzhəbinə mənsub olan kasıb uşaqların orta və ali təhsil müəssisələrinə qəbul olunub, orada oxumalarına himayədarlıq edir, habelə Bakı quberniya-

sında bu məzhəbə qulluq edən yetim və kasıb uşaqların ibtidai təhsil almalarını təşkil edirdi.

Digər cəmiyyətlər kimi Bəhayi Cəmiyyəti də fəxri, həqiqi və yarışan üzvlərdən ibarət idi. Fəxri üzvlər birdəfəlik cəmiyyətə 100 rubl miqdarında üzvlük haqqı verib, ümumi iclasda seçilən şəxslərdən ibarət olurdu. Həqiqi üzvlər cəmiyyətin xəzinəsinə ildə 12 rubldan, adi üzvlər isə 1 rubldan az olmayaraq üzvlük haqqı verirdi. Cəmiyyətə 5 il müddətinə gizli səsvermə yolu ilə seçilən idarə heyəti rəhbərlik edirdi (63 s.101).

Cəmiyyətin sədri Ağa Musa Nağıyev seçilmişdi. 1910-cu il fevralın 9-da keçirilən iclasda xəstəliyi ilə əlaqədar olaraq Ağa Musa Nağıyev bu vəzifədən azad edilmiş, onun əvəzinə Şeyx Ələkbər Koçani Cəmiyyətə sədr seçilmişdir. 1911-ci ildə isə Cəmiyyətə Bala Kərimov sədr, Mütəllib Tahirov xəzinədar, Əbdülxaliq Yaqubov isə katib seçilmiş, Ağa Musa Nağıyev isə Cəmiyyətin fəxri sədri sayılmışdır.

Cəmiyyətin 1912-ci il üzrə hesabatından məlum olur ki, onun büdcəsində üzvlük haqqından 358 rubl, ianələrdən 113 rubl və 1911-ci ildən qalmış 429 rubl vəsait olub ki, onun müəyyən hissəsi bəhayi uşaqların təhsil və tərbiyəsinə və kimsəsizlərin saxlanılmasına sərf edilmişdir (30, q.1).

Bəhayi Cəmiyyətinin sonrakı illərə aid fəaliyyəti haqqında, təəssüf ki, əlimizdə arxiv və ədəbiyyat materialları yoxdur. Lakin mövcud materiallar bu cəmiyyətin maarifçiliyə böyük xidmət göstərdiyini təsdiq edir.

Bilavasitə maarifçilik-xeyriyyəçilik istiqamətində yaradılıb, fəaliyyət göstərən cəmiyyətlər haqqında məlumat

vermək baxımdan XX əsrin əvvəllərindən yaradılan və xalqımızın xeyriyyəçilik – maarifçilik tarixində özünə-məxsus yeri olan «Müsəlmanlar arasında savad yayan Bakı nəşri-maarif cəmiyyəti»nin xüsusi yer tutduğu görünür. Bu cəmiyyət 1906-cı ildə Bakı tacirlərindən Əlağa Həsənovun, Ağahüseyn Tağıyevin, İsgəndər bəy Məlikovun, mühəndis Məmməd həsən Hacınskinin fəxri vətəndaşı, дума qlasnısı İsmayıl bəy Səfərəliyevin, mühəndis Hacıbəy Axundov və şəhər məktəbinin müəllimi Əlisgəndər Cavadovun təşəbbüsü və əsasında yaradılmışdı. Adları çəkilən 8 nəfərin ərizəsi 1906-cı il mart ayının 4-də Bakı şəhər quberniyası Cəmiyyətlər və ictimai təşkilatlar üzrə idarəsinin iclasında müzakirə edilərək qərara alınmışdır: «Müsəlmanlar arasında savad yayan Bakı «Nəşri-maarif» cəmiyyətinin təqdim edilmiş nizamnaməsi təsdiq edilsin, cəmiyyət qeydiyyatı götürülsün. Nizamnamənin təsdiq olunmuş bir nüsxəsi cəmiyyət üzvü Əlisgəndər Cəfərova təqdim edilsin. 4 mart 1906-cı il» (30, v1).

44 maddədən ibarət olan bu Nizamnamənin birinci bəndində «Nəşri-maarif» cəmiyyətinin məqsəd və vəzifələrindən bəhs edilərək göstərilirdi ki, onun məqsədi Bakı quberniyasında yaşayan müsəlmanlar arasında Azərbaycan və rus dillərində savad və ibtidai təhsilin yayılmasına kömək göstərməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə cəmiyyət mövcud məktəblərin açılmasına ya təşəbbüs edir və ya özü öz vəsaiti hesabına belə məktəblər açırdı. Bununla yanaşı, «Nəşri-maarif» cəmiyyəti öz məqsədinə nail olmaq üçün xalq qiraətxanaları açmağı və burada qiraət işini təşkil etməyi, Azərbaycan və rus dilində dərsliklər, dərs vəsaiti

və başqa kitablar nəşr etməyi, dövrü mətbuat orqanları yaratmağı, məktəb və mədrəsələri təcrübəli müəllim kadrları ilə təmin etməyi, pedaqoji kursları açmağı, müəllimlər qurultaylarını çağırmağı, elmi-ədəbi gecələr keçirməyi və nəhayət, yoxsul müsəlman uşaqlarının orta və ali məktəblərə daxil olub, oxumasına kömək göstərməyi özünün başlıca vəzifəsi sayırdı (42, s.87).

Nizamnamədən göründüyü kimi «Nəşri-maarif» cəmiyyəti də öz amalı, məqsədinə görə digər Bakı, Gəncə xeyriyyə Cəmiyyətləri ilə demək olar ki, eyniyyət təşkil edirdi. Bu da təsadüfi deyil ki, adlarını çəkdiyimiz müsəlman xeyriyyə cəmiyyətləri kimi, «Nəşri-maarif» cəmiyyəti də fəxri, həqiqi və yarışan üzvlərdən ibarət idi və onların ödədikləri üzvlük haqlarının məbləği də Gəncə, Bakı xeyriyyə cəmiyyətlərinin üzvlərinin ödədikləri məbləğlərlə tam eyniyyət təşkil edirdi.

Nizamnaməyə görə Cəmiyyətin ali orqanı onun üzvlərinin ümumi yığıncağı idi. Ümumi yığıncaq Cəmiyyətin idarə heyətini, onun sədrini, sədrin müavini, katibini və xəzinədarı seçirdi. Deyək ki, «Nəşri-maarif» cəmiyyəti Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti ilə qarşılıqlı surətdə, əlbir fəaliyyət göstərirdi. Bakının adlı-sanlı ziyalıları, görkəmli varlıları çox vaxt hər iki cəmiyyətin üzvü olub, hər ikisində fəaliyyət göstərirdilər.

1906-cı il noyabrın 24-də «Nəşri-maarif» cəmiyyətinin keçirdiyi ilk ümumi yığıncaqda H.Z.Tağıyev Cəmiyyətin idarə heyətinin sədri, M.Hacinski onun müavini, Əlisgəndər Cəfərov, Əhməd bəy Ağayev və Məhəmməd-həsən Əfəndiyev idarə heyətinin katibləri seçilir. Murtuza

Muxtarov, İsa bəy Aşurbəyov, Tağı bəy Səfərəliyev, Qara bəy Qarabəyov və başqaları idarə heyətinin üzvləri, Həsən bəy Məlikov isə təftiş komissiyasının üzvü seçilir. qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın müxtəlif arxivlərində bu cəmiyyətin fəaliyyəti haqqında zəngin materiallar saxlanılır (42, s.88).

Cəmiyyətin illik hesabatları bir qayda olaraq mətbəə üsulu ilə kitabça şəklində çap edilirdi. Bu hesabatların bir çox nümunələri arxiv sənədi kimi qorunub saxlanmışdır ki, bunlar cəmiyyətin fəaliyyətini təhlil etməyə imkan verir.

Hər şeydən əvvəl cəmiyyət müsəlmanların təhsilə yiyələnməsinə çalışır və bu haqda geniş tədbirlər həyata keçirirdi. Belə ki, cəmiyyətin 1907-ci ilə aid olan hesabatından bəlli olur ki, cəmiyyət həmin ildə İçərişəhərdəki Hacı Banu məscidinin, şəhərin aşağı hissəsindəki Hacı İmaməli məscidinin və şəhərin dağlıq hissəsində yerləşən Hacı İbrahim məscidinin yanında üç məktəb açmış və onlarda uşaqlar pulsuz oxuyurdular.

Yenə həmin ilin hesabatından aydın olur ki, «Nəşri-maarif» cəmiyyətinə fəxri üzvləri 7500 rubl, həqiqi üzvləri 5278 rubl miqdarında pul keçirmişlər. Bundan əlavə əhali Oruc bayramında cəmiyyətin fonduna 232, 64 rubl, Qurban bayramında 140 rubl məbləğində pul keçirmişdi. Pul vəsaiti keçirənlərin siyahısında H.Z.Tağıyevin (500 rubl), Q.N.Seydiyevin (100 rubl), M.T.Cəbrayilovun (23 rubl) adları da vardır (49).

Hesabatda qeyd edilirdi ki, cəmiyyət cari ildə öz vəsaitindən 815 rubl Darülmüəllimə, 172 rubl Hacı İmaməli

məscidindəki məktəbə, 75 rubl Hacı Banu məscidindəki məktəbə, 546 rubl müəllim kurslarına, 1500 rubl ibtidai məktəb müəllimlərinə, 1320 rubl məktəblər üçün ləvazimat alınmasına və 763 rubl isə kasıb uşaqlara paltar alınmasına pul xərcləmişdir (49).

Cəmiyyətin 1908-1911-ci illərə aid olan hesabatlarında da bu qəbilli yardımlar və pul vəsaitinin verilməsi haqqında ətraflı məlumatlara rast gəlirik. Məsələn, 1909-cu il hesabatından görünür ki, cəmiyyət bu ildə İmam Əli məscidinin nəzdindəki məktəbə 1320 rubl, Hacı Banu məscidindəki məktəbə 510 rubl, İbrahim (Təzə Pir) məscidindəki məktəbə isə 385 rubl, müxtəlif ehtiyacı olanlara isə 141, 63 rubl miqdarında pul vəsaiti ilə yardım etmişdir (14, v.11).

Cəmiyyət öz nizamnaməsinə uyğun olaraq fəaliyyətinin ilk illərində Bakının Balaxanı, Əmircan və Buzovna kəndlərində də təhsil ocaqlarının açılmasına təşəbbüs göstərmişdir. 1911-ci il may ayının 13-də Bakı şəhər rəisi P.İ.Martınovun Qafqaz tədris dairəsinin hamisinə göndərdiyi məlumatda deyilirdi ki, «Nəşri-maarif» cəmiyyətinin Balaxanıda 116 şagirdi olan 4 sinifli, Əmircanda 82 şagirdi olan 3 sinifli və Buzovnada 28 şagirdi olan 3 sinifli məktəbləri fəaliyyət göstərir.

«Nəşri-maarif» cəmiyyətinin 1914-cü ildə Bakı ərazisindəki 17 kənddə 16 məktəbi və 35 şöbəsi mövcud idi. Bu məktəblərdən üçü məhz 1914-cü ildə açılmışdır ki, onların ikisi Qalada, biri Bilgəhdə yerləşirdi (71, s.14).

Hesabatda göstərilirdi ki, həmin ildə cəmiyyətin məktəblərində 1074 nəfər oğlan, 126 nəfər qız oxuyurdu ki, on-

lara pulsuz dərslər vəzifəsi, kitab, paltar verilir. 1914-cü ildə cəmiyyət məktəb vəzifəsi və dərslər vəsaitləri satan xüsusi mağaza açmışdı. Cəmiyyətin illik gəliri 1913-cü ilə nisbətən 21.261 rubl artmışdır. 1914-cü ildə cəmiyyətin ümumi xərcləri 31.420 rubl təşkil etmişdir ki, onun da 20.355 rublu məktəblərin saxlanılmasına, 7.048 rublu məktəb jurnallarının, yəni vəsaitlərin, 2153 rublu isə beşinci müsəlman gecəsinin keçirilməsinə sərf edilmişdir. 1914-cü ildə cəmiyyətin idarə heyətinin 23 iclası keçirilmiş, burada 108 məsələ müzakirə edilmişdir ki, onların əksəriyyəti məktəb, təhsil işinə və xeyriyyəçilik məsələlərinə həsr edilmişdir (14,v.11).

1914-cü ildə "Nəşri-maarif" cəmiyyətinin 6 nəfər fəxri üzvü, 55 nəfər həqiqi üzvü var idi. Şəmsi Əsədullayev, Jusif Dadaşov, Ağamusa Muxtarov, Ağa Musa Nağıyev, Ağa Hüseyn Tağıyev və Hacı Zeynalabdin Tağıyev cəmiyyətin fəal üzvləri idi (14,v.11). Cəmiyyətin sədri vəzifəsində isə yenə H.Z.Tağıyev qalırdı.

Qeyd edək ki, "Nəşri-maarif" cəmiyyəti məktəblərdə milli müəllim kadrların yerləşdirilməsinə də xüsusi əhəmiyyət verirdi. Bu, birinci növbədə Azərbaycanda ali və seminariya təhsili almış müəllim kadrların sayca azlığı ilə əlaqədar idi.

Məhz buna görə də cəmiyyət müəllim kadrları hazırlamaq üçün 1907-çi ildə "Darülmüəllim", yəni Müəllimlər Seminariyası açmış və bura təcrübəli pedaqoqları cəlb etmişdi. Bu seminariya üç il fəaliyyət göstərdikdən sonra bağlanmışdı.

1908-1909-cu illərdə "Nəşri-maarif" cəmiyyəti nəzdində birillik "İslam" Azərbaycan müəllimlər kursu açıldı. Bu kursun cəmi iki buraxılışı olmuş və oranı 28 nəfər bitirmişdi. Həmin məzunlara şəhadətnamələri cəmiyyətin sədri H.Z.Tağıyev və onun müavinləri Mehdi bəy Hacınski və İsa bəy Aşurbəyov imzalayıb təqdim etmişdilər (35, v.1).

Müəllimlər məktəbini bitirənlər "Nəşri-maarif", "Səadət", "Nicat" cəmiyyətlərinə məxsus məktəblərdə dərs deməyə başlayaraq, pedaqoji kadrlara olan tələbatı az da olsa ödəyirdilər (34).

Bunu da əlavə edək ki, 1909-cu ildə Bakının Çənbərəkənddəki köhnə qəbiristanlığının ərazisi təmənnasız olaraq "Səadət" və "Nəşri-maarif" cəmiyyətlərinə verilmiş və onlara bu ərazidə məktəb, məscid və yaxud xəstəxana tikməyə icazə verilmişdi. "Nəşri-maarif" cəmiyyəti doğrudan da burada azərbaycanlılar üçün müəllimlər seminariyasının binasını tikdirməyi planlaşdırmış və bu binanın, inşasına başlanmışdır. Lakin əvvəlcə maddi çətinliklər, daha sonra isə 1920-ci ilin aprel hadisələri və bununla da cəmiyyətin 1920-ci il mayın 10-da öz fəaliyyətini dayandırması bu xeyirxah işin başa çatdırılmasına imkan verməmişdir (34).

"Nəşri-maarif" cəmiyyətinin fəaliyyəti təkcə dediklərimizlə məhdudlaşmamışdır. Cəmiyyət həm də Azərbaycandan kənar təhsil alan həmyerlilərimizə yardımlar göndərirdi. Məsələn, 1915-ci il oktyabrın 3-də Moskva Kommersiya İnstitutunun II kurs tələbəsi Mir Möhsün Mövsümov Cəmiyyətin adına ərizə yazaraq bildirirdi ki, birinci

kursda oxuyarkən bir şəxs tərəfindən mənə 200 rubl məbləğində kömək göstərilirdi. İndi ondan məhrum olmuş və buna görə də təhsilimi davam etdirə bilmirəm. “Odur ki, "Nəşri-maarif" cəmiyyətindən mənə kömək edilməsini xahiş edirəm”. Ərizənin üstünə cəmiyyətin rəhbərləri tərəfindən belə bir dərkənar qoyulmuşdur. "Bir dəfəlik 50 rubl miqdarında kömək edilsin" (71, s.15).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən əksər xeyriyyə və maarifçilik cəmiyyətlərinin əsas büdcəsi üzvlük haqlarından və ianələrdən təşkil olunurdu. İanə toplanılması üçün konsert və tamaşalar, xeyriyyə gecələri təşkil olunur və buna şəxsən H.Z.Tağıyev özü rəhbərlik edərdi. Qaydaya görə keçiriləcək hər bir tədbir haqqında cəmiyyətin sədri H.Z.Tağıyevin imzası ilə Bakı şəhər idarəsinə xüsusi məktub yazılır və gecənin proqramı da ona əlavə edilirdi. Bu tədbirlər içərisində cəmiyyətin "Müsəlman gecələri" adı ilə keçirdiyi tamaşalar xüsusi yer tutur. Bura Bakının adlı-sanlı varlıları, ziyalıları dəvət edilir və iştirak edənlər cəmiyyətin xeyrinə ianələr verərdilər. Arxiv sənədləri belə tamaşalar zamanı toplanmış vəsait, orada iştirak edənlərin sayı, habelə onların verdikləri ianələrin məbləği haqqında tam məlumat verir. Məsələn, 1913-cü ildə keçirilən dördüncü müsəlman gecəsində H.Z.Tağıyev 1000 rubl, İ.Lobov 500 rubl; 1914-cü ildə keçirilən beşinci gecədə H.Z.Tağıyev və A.M.Nağıyev – hərəsi 4000 rubl, Əli Əsədullayev və Hacı İsrafil Aydəmirov - hərəsi 100 rubl, 18 nəfərin hər biri 100 rubl, Abdilməcid Çermoyev 525 rubl, 19 nəfərin hər biri 50 rubl, 10 nəfər hərəsi 30 rubldan - 45 rubladək, 58 nəfər hərəsi 25 rubl, 100 nəfərdən artıq üzvün

isə hərəsi 20 rubl ianə vermişdi. Cəmiyyətin idarə heyətinin katibi Ə.Cəfərovun bununla əlaqədar olaraq verdiyi hesabatda deyilir ki, beşinci müsəlman gecəsindən ümumilikdən 14.909 rubl miqdarında ianə toplanılmışdı (61, s.109).

Cəmiyyətin keçirdiyi gecələrdən toplanan vəsait onun büdcəsinə daxil olurdu. Arxiv sənədləri bu gecələrdən toplanan vəsaitlər haqqında müfəssəl məlumatlar verir. Belə ki, cəmiyyətin 1908-ci il dekabrın 13-də keçirilmiş birinci gecədən 2 min, 1909-cu il dekabrın 12-də keçirilmiş ikinci gecədən 8197, 1910-cu il dekabrın 4-də keçirilmiş üçüncü gecədən 10.211, 1913-cü il fevralın 15-də keçirilmiş dördüncü gecədən 9297, 1914-cü il fevralın 2-də keçirilmiş beşinci gecədən 15 min rubla yaxın, 1915-ci il aprelin 14-də keçirilmiş altıncı gecədən isə çəkilən xərcləri çıxdıqdan sonra cəmiyyətə 15.416 rubl miqdarında gəlir qalmışdı. Cəmiyyətin sonuncu səkkizinci gecəsi isə 1917-ci il fevralın 25-də keçirilmişdi (61, s.112).

Cəmiyyətin fonduna toplanan vəsait isə onun məktəblərinin saxlanmasına, burada təhsil alan uşaqlara paltar, dərs ləvazimatı alınmasına, ehtiyacı olanlara yardımlara sərf olunurdu. "Nəşri-maarif" cəmiyyəti bir qayda olaraq hər il Novruz bayramı münasibəti ilə öz üzvləri və camaat arasında tədbirlər keçirər və burada da ianələr toplanardı.

Məsələn, 1912-ci ildə keçirilən tədbirdə 51 nəfərin iştirak etdiyi göstərilir. Bunlardan H.Z.Tağıyevin 100 rubl, İ.Səfərəliyevin 50, İ.Hacinski, M.Əlibəyov, A.Məlikov, A.Bıç, L.Vasilyev və onlarla başqalarının isə 10-dan 25 rubladək ianə verdiyi qeyd edilir. İanə verənlər arasında Bakıdakı Osmanlı konsulu Əli Kamal bəyin, Bakı qubər-

natoru Alışevskinin, vitse-qubernator R.Bloxun, Bakı şəhəri rəisi P.Martınovun da adları vardır (54, s.32).

1913-cü ildə keçirilən eyni tədbirdə isə 168 nəfərin siyahı iştirakı qeyd olunmuşdur. Burada da yenə Əli Kamal bəyin, Alışevskinin, İran konsulu Davud xanın adına rast gəlirik. Yerli xeyriyyəçilərdən isə S.Hacinski, B.Aşurbəyov, İ.Səfərəliyev, L.Bıç, M.Əzizbəyov, H.Z.Tağıyev, N.Aşurbəyov və onlarla başqaları müxtəlif miqdarda ianə verdiyi qeyd olunur. 1913-cü ildə toplanan ianənin miqdarı 2268 rubl olmuşdur ki, bunun 2125 rublu "Nəşri-maarif" cəmiyyətinin fonduna keçirilmişdi (4, v.61).

Bir sözlə, cəmiyyət Bakı və onun ətrafında yaşayan əhali arasında çox böyük xeyriyyəçilik işləri aparırdı. Onun ətrafında da dövrün görkəmli mesenatları, ziyalıları cəmləşmişdi.

Bakıda xeyriyyəçilik və maarifçilik fəaliyyəti ilə məşğul olan cəmiyyətlərdən biri də "Nicat" adlanırdı. Bu cəmiyyət 1906-cı ilin mart ayında bir qrup Bakı ziyalısı və mesenatları tərəfindən yaradılmışdı. Cəmiyyətin Nizamnaməsi 1906-cı ilin avqustun 22-də Bakı qubernatoru Alışevski tərəfindən rəsmən təsdiq edilmişdir (54, s.35).

Nizamnamədə Cəmiyyətin məqsədi aşağıdakı kimi izah edilirdi: müsəlmanlar arasında maarifin yayılması, müsəlman tələbələrin ali, orta və ibtidai təhsil muəssisələrində oxumasına köməklik göstərmək, ana dili və ədəbiyyatın inkişafına xidmət etmək.

Bu məqsədin həyata keçirilməsi üçün cəmiyyət mövcud məktəblərə yardım edir, yeni məktəblər, kurslar, kütləvi qiraətlər təşkil edir, dərs kitabları və vəsaitləri çap

edir, müəllim kadrların yetişdirilməsi üçün pedaqoji kurslar açır, qurultay çağırır; müsəlman şair və yazıçıların bioqrafiyasını və əsərlərini çap edir və nəhayət, quberniyanın digər şəhərlərində cəmiyyətin şöbələrini yaradırdı.

Yuxarıda haqqında danışdığımız və onlara bənzər digər bu cəmiyyətlərin XX əsrin əvvəllərində Quzey Azərbaycanın ictimai-siyasi mədəni-mənəvi və ideoloji həyatında oynadıqları rol, onların çoxillik və çoxşaxəli fəaliyyətinin uzaqperspektivli və qiymətə gəlməz nəticələri haqqında tarixçilərimiz, siyasətçilərimiz, ədəbiyyatçılarımız, politoloqlarımız və bir çox başqaları cild-cild kitablar yazıblar. Haqlı olaraq bu cəmiyyətlərin yaradılması və fəaliyyətində H.B.Zərdabi, Ə.B.Topçubaşov, Ə.B.Ağayev və b. görkəmli şəxsiyyətlərimizin rolunu çox yüksək qiymətləndiriblər.

Düşünürük ki, bu uğurların qazanılmasında H.Z.Tağıyev və A.M.Nağıyev kimi vətənsəvər və millətsevər sənayedarlarımızın rolu da heç az olmayıb. Əgər onlar min zəhmət hesabına qazandıqlarını bu işə qoymasaydılar indi bizim haqqında öyünə-öyünə danışdığımız məktəblərin, kitabxana-qiraətxanaların və s. heç biri ola bilməzdi.

2.2. Ağa Musa Nağıyev qurub-yaradan insan kimi

Neft hesabına varlanan Ağa Musa Nağıyev gəlirini daha bir yeni sahəyə – doğma şəhərində biri-birindən gözəl və son dərəcə lazımlı binaların tikintisinə, başqa sözlə deyilərsə, daşınmaz əmlaka yönəlmişdir. Onun fikrincə, bu sahə neft qədər gəlir gətirməsə də, çox etibarlı kapital yatırımı

sahəsi idi. Mütlklərin tikintisinə aludə olan Ağa Musa bu işə atasının tövsiyəsi ilə başladığını hər zaman vurğulayırdı. Onun binalarının tikintisini əsasən “Qasimov qardaşları və K” şirkəti aparırdı (60, s.165).

Ağa Musa Nağıyev Azərbaycanda inqilabadək Bakının arxitekturasına fenomen, gözəlliyi və əzəməti ilə seçilən binalar tikdirməklə gözəllik bəxş edənlərdən biri olubdu.

Çox maraqlıdır ki, binaların tikilməsində Şərq və Avropa memarlıq məktəblərinin nümunələrindən istifadə etməklə bərabər, arxitektura və dizayn məsələsində Ağa Musanın özünün təklifləri, mülahizələri əsas götürülmüşdür. Yüksək zövqə malik olan Ağa Musanın təkliflərində simmetriyanın son dərəcə dəqiqliklə gözlənilməsi, binanın əzəmətli və fasadının cəlbedici olması üçün verdiyi məsləhətlər bu gün də memarları heyrtləndirməkdə, onun fitri istedadına dərin rəğbət yaratmaqdadır.

Bakının ən çox gözəgəlimli yerlərində Azərbaycan memarlığının nümunələri kimi görünən tikililər məhz Ağa Musa Nağıyevin şəxsi vəsaiti və təklifləri əsasında inşa edilmişdir. Onun binaları elmimizin məbədidir.

20 ildən artıq Bakı Şəhər Dumasının Qlasnısı (yəni deputatı) olmuş Ağa Musanın tikdirdiyi binaların bir neçəsinin adını çəkək:

Kolybyakin küçəsi - indi N.Rəfibəyli, 49 - yaşayış b-sı;
Nizami, 93-bina 1910-cu ildə inşa olunub - yaşayış b-sı;
Rəsul Rza, 23 - bina 1910-cu ildə inşa olunub;
Səməd Vurğun, 12, 24 sayılı binalar 1912-ci ildə inşa olunub;

Neftçilər pr., 69 - bina 1910-cu ildə inşa olunub;

Zərifə Əliyeva pr. 33 - 1912-ci ildə inşa olunub;
Süleyman Rəhimov - Xaqani 14 və 16 saylı binalar;
28 May küçəsində: 4,6, 10,11,14,15,17,18 və s. yaşayış
binaları;

Və daha onlarla başqa binalar... (60, s.169).

Azərbaycanın memarlıq tarixinin incilərinə çevrilmiş bu şedevr binalardan çoxu bu gün inzibati binalar kimi fəaliyyət göstərir: “SOKAR” və Rusiyanın “LUKOYL” neft şirkəti, Zabitlər evi, Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi, Diaspora, AMEA, “ÜNS” teatrı, keçmiş Ali məhkəmə, Dövlət İqtisad Universiteti, dörd xəstəxana, “Kırxa”, sinaqoq üçün nəzərdə tutulub, sonradan “qəddar düşmənlərimiz” tərəfindən naməlum yol ilə zəbt edilmiş kilsə (Nizami 36), Gül pasajı binası - “Balıq kontoru”, R.Rza küçəsi bina 11 və 12-də keçmiş İncəsənət İnstitutu, həmin küçədə “Xaqani ticarət evi”nin yerindəki Tibb Universiteti və “Tənqid-təbliğ” teatrı, M.Rəsulzadə küçəsi - 8 ünvanındakı keçmiş “Prodmaq”, İctimai yığıncaqlar keçirilməsi məqsədilə tikilmiş bina (Xaqani, 47), “Məhkəmə ekspertizası” (keçmiş “Astoriya mehmanxanası) - Xaqani 14 və 16 saylı binalar, Mərdəkanda “Abşeron” mədə-bağırsağ sanatoriyası (60, s.170).

1899-cu ildə Ağa Musa Nağıyev Merkuri (indiki Zərifə Əliyeva küçəsi, 36-da) memar Kazimir Şkureviçin inşasında Bakı şəhər poçt-teleqraf kontorunun binasını tikdirir. Binanı tikdirməkdə əsas məqsədi kənd və rayonların şəhərlə əlaqələrini asanlaşdırmaq, onları birləşdirmək olub. Nəqliyyat vasitələrinin məhdud olduğu bir dövrdə belə bir addımı atan məhz Ağa Musa olub (52, s.149).

28 may küçəsindəki binalarının heç biri bu gün də öz tərəvətini itirməyib, bənzərsiz xarici görünüşü ilə insanı heyrətə salır.

Ağa Musa Nağıyev “avropalaşmaq” niyyətində olanlara: “Qərbi Azərbaycana gətirəcəyəm” – deyirdi. Bu fikrini dəfələrlə elə qəzetlərdəki çıxışlarında da (“Təzə həyat” qəzeti, 1907 il; “Baku” qəzeti 1912 il) təkrarlayırdı.

Qeyd edək ki, bu binalar gözəlliyi, möhtəşəmliyi, nadir üslubu xatırlatmaqla yanaşı, kədərli duyğuları da özündə yaşadır. Bu duyğular sahibinin acınacaqlı taleyidir. Onun taleyi bir çox başqa milyonçulardan fərqli olaraq, çox kədərli olub. Hər iki övladı gənc ikən: qızı Ümmülbanu doğuş zamanı, oğlu İsmayıl isə vərəm xəstəliyindən dünyasını dəyişmişdir.

Neft milyonçusu və xeyriyyəçi Ağa Musa Nağıyev kasıb bir ailədə dünyaya göz açmasına, heç bir təhsil almamasına baxmayaraq, fərasəti və ağılı ilə həyatda özünə yol açdı. Xalqın ehtiyacından irəli gələn hər bir çağırışına vaxtında cavab verməsi, doğma şəhəri ilə bağlı bütün xeyriyyəçilik işlərində yaxından iştirak etməsi, nəhayət xalqı üçün qoyub getdikləri ona əbədilik qazandırdı.

Atasının: “Oğul, bacardığın qədər bina tikdir, ömrün uzanar” vəsiyyətinə əməl edib, 100 bina tikdirməyi qarşısına məqsəd qoyan və 100 yaşayacağına, hətta ölümsüzlüyə qovuşacağına inanan Ağa Musa Nağıyev 70 yaşında ikən dünyasını dəyişdi. Ölüm atasının vəsiyyətinə tam şəkildə əməl etməyə imkan verməsə də, Bakı milyonçuları arasında ən çox bina tikdirmək yalnız ona mənsubdur (46, s.98).

Ucalan gözəl tikililəri ona mənəvi ölümsüzlük qazandırdı.

Bir zaman hamballıq etsə də, sonralar ağılı, fərasəti və uğurlu taleyi sayəsində məşhur neft milyonçusuna çevrilən Ağa Musa Nağıyevin yüksək zövq ilə inşa etdirdiyi binalar bu gün də onun ömrünü sonsuzluğa calayan qırılmaz, sarsılmaz daş tellərdir.

Ağa Musa Nağıyev oğlunun xatirəsini yad etmək üçün şəhərin mərkəzində – Nikolayevski küçəsində (indiki İstiqlaliyyət küçəsi) qeyri-adi bir saray tikdirməyə qərar verir. Bu məqsədlə o, məşhur Polşa memarı Yuzef Ploşkonu İtalyan memarlığının incəlikləri ilə tanış olmaq üçün İtaliyaya ezamiyyə edir və bu proses 3 il davam edir. Palatso Kantarini sarayının tamamlanmış eskizləri əsasında və milli memarlıq məktəbinin ənənələri nəzərə alınmaqla 1908-ci ildə “İsmailiyyə” sarayının tikintisinə başlamağa qərar verir. Binanın tikintisi ancaq 1913-cü ildə sona yetir. 1913-cü il aprelin 7-də bina tam istifadəyə verilir. Qeyd etmək vacibdir ki, 2013-cü ildə binanın istifadəyə verilməsinin 100 ili tamam olur. Binanın frontonunda Məhəmməd Peyğəmbərin və İmam Əlinin kəlamları həkk olunur: “İnsan öz əməyi ilə istədiyinə nail olur və yüksəlir”; “İnsan doğulandan ölənədək oxumalıdır”; “Müsəlmanlar! Sizin yaşadığınız əsr sizinlə birgə ölür, öz övladlarınızı yeni əsrə hazırlayın”; “Oxumaq üçün lazım gələrsə, Çinə də getmək məsləhətdir”!

Sonradan memar Y.Ploşko xatırlayırmış ki, Bakının mərkəzində Azərbaycanın milli ornamentlərilə bəzədilmiş bina inşa etmək onun ən böyük arzusu imiş.

Qotik üslubda tikilmiş “İsmailiyyə” binası 1918-ci ilin mart qırğınlarında, qəddar ermənilərin Bakıda törətdikləri vəhşiliklər zamanı top atəsinə tutularaq dağıdılması xeyriyyəçinin həyat eşqini əlindən alır. Hazırda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyətinin fəaliyyət göstərdiyi bu bina vaxtilə A.M.Nağıyev üçün böyük əhəmiyyət kəsb edib (46, s.100).

Binanın dağıdılmasında əsas məqsəd analoqu yalnız İtaliyada olan “Venesian qotikası”nı məhv etməklə bərabər, binanın zirzəmisində qorunan ziyalıların arxivini və bəzi məlumatlara görə binanın özülündəki qızılı ələ keçirmək olub. Ağa Musa Nağıyev nakam oğlu İsmayılın xatirəsinə tikdirdiyi bu binanın məhv edilməsi ilə mənən və cismən sınıır. Heç cür unuda bilmədiyi bala dərđini Ağa Musanı məcazi mənada yaşada biləcək yadigarının məhv edilməsi daha da təzələyir. O, 1919-cu ilin martın 4-də dünyasını dəyişir.

O zaman maarifçilik və xeyriyyə işlərilə məşğul olan cəmiyyətlərin fəaliyyəti günü-gündən genişləndirdi. Bütün bu işləri özündə birləşdirəcək vahid müsəlman xeyriyyəçi – mədəniyyət mərkəzinin yaradılması bir zərurətə çevrilmişdi. Yeni inşa olunmuş “İsmailiyyə” sarayını Ağa Musa Nağıyev məhz belə bir mərkəz elan etmişdi. Burada “Nəşri-maarif” cəmiyyəti tərəfindən müxtəlif xeyriyyə tədbirləri də keçirilirdi.

Ermənilərin 1918-ci ilin martında Bakıda törətdikləri qırğınlar zamanı yandırılıb, qarət və yerlə yeksan edilən bu möhtəşəm bina həmin ilin sentyabrında Bakı düşmən-

lərindən azad edildikdən sonra Milli Hökumətin qərarı ilə yenidən bərpa olunmuşdur (47, s.67).

A.M.Nağıyevin mesenathq fəaliyyəti. O dövrdə rus çarizminin yeritdiyi müstəmləkə siyasətindən Qafqaz xalqları içərisində ən çox əzab çəkənlər müsəlmanlar idi. Məsələn, 1912-ci ildə ibtidai təhsil alan azərbaycanlı uşaqların xüsusi çəkisi cəmi 12 faiz təşkil edirdi. Orta məktəblərdə təhsil alanlar içərisində isə bu göstərici cəmi 2,8 faizə bərabər idi. Məhz buna görə o dövrdə azərbaycanlı iş adamları millətini savadlı görmək üçün əllərindən gələni əsirgəmirdilər.

Tək Ağa Musa uzun illər boyu azərbaycanlı tələbələrin müxtəlif təhsil ocaqlarında bilik almaları üçün ildə 8 min rubl ayırırdı.

O illərdə məşhur rus məmurlarından V.Kovalevski Bakıda kommersiya məktəbinin yaradılması təklifini irəli sürür. Binanın tikintisi üçün tələb olunan 170 min rubl məbləğində vəsait qısa müddətdə toplanılır. Bu məbləğin 50 min rublunu H.Z.Tağıyev ödəmişdi.

Ağa Musa Nağıyev və Şəmsi Əsədullayev Şamaxıda tikiləcək realnı və peşə məktəbləri üçün binanın inşasına vəsait toplanmasında fəal iştirak edirdilər. Ağa Musa XIX əsrdən Azərbaycanda fəaliyyət göstərən, şikəst uşaqlara yardım edən “Uşaq bağçası” Xeyriyyə Cəmiyyətinin də həqiqi üzvü idi. O, uşaq ölümü ilə mübarizə aparən Bakı Cəmiyyətinə küllü miqdarda pul köçürmüşdür (67, s.123).

1898-ci ilin yanvar ayında Bakıda “Körpələr evi”nin inşasına başlanılmışdı. Vəsaitin çatışmaması üzündən ya-

rımçıq qalan tikintiyə A.M.Nağıyev və Ş.Əsədullayev küllü miqdarda pul ayırmışdılar.

Ağa Musa Nağıyev “Vərəmlə mübarizə aparən Qafqaz cəmiyyəti”nin də fəal üzvlərindən olub. Deyilənlərə görə bu cəmiyyətin hər toplantısından sonra Ağa Musa vərəm xəstəliyi nəticəsində dünyasını dəyişmiş oğlu İsmayılı xatırlayaraq acı ızdırablar keçirirmiş.

Miyonçular arasında yarışa girərdilər ki, il ərzində kim tədbirlərə daha çox aktyor və ya müğənni dəvət edib, tamaşalar təşkil edib. Bu sırada Ağa Musa Nağıyev həmişə ön sıralarda olardı.

Bütün bunların əsasını, əlbəttə ki, onun maliyyə imkanları təşkil edirdi. El arasında belə savab işləri ilə hörmət qazanmış adamlar içərisində Ağa Musa Nağıyevin adı həmişə hörmətlə çəkilirdi. 1896-cı ildə “Tağıyev” teatrında Ağa Musanın təşəbbüsü ilə “Dilin bəlası” və “Qırt-qırt” tamaşaları səhnəyə qoyulmuşdur (61, s.56).

A.M.Nağıyev bu tamaşaların premyerasının hazırlanmasında yaxından iştirak edən Nəriman Nərimanova qiymətli, almaz daşlı üzük bağışlayır, Z.Zeynalova isə qızıl saat bağışlayır. Ümumilikdə bu hədiyyələrin hər birinə Ağa Musa 200 rubl məbləğində pul xərcləmişdir (61, s.60). O vaxtlar teatrın, xüsusilə incəsənətin təbliğində N.Nərimanovun rolu çox böyük idi.

Gələcəyi yaxşı görmək məsuliyyətini üzərinə götürən Ağa Musa çox planlar haqqında düşünürdü: azərbaycanlı balalarının savad alması, Bakının susuzluğu, insanların küçə həyatı və s. Onu ən çox düşündürən səhiyyə sistemindeki problemlər idi. Məhz səhiyyənin çox zəif olması

səbəbindən oğlu İsmayılı itirən və bu itkinin ağrısını daim qəlbində gəzdirən milyonçu, çarəsizlikdən ölümün qarşısını almaq məqsədilə xəstəxanalar tikdirməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Onun vəsaiti hesabına Bakıda o dövr üçün müqayisə olunmaz dərəcədə yüksək səviyyədə təchiz edilmiş dörd nəhəng xəstəxana tikdirir ki, bu gün də insanlar bu səhiyyə ocaqlarında şəfa tapmaqla bərabər möcüzələrlə rastlaşırlar.

Tikdirdiyi xəstəxanalarda insanların bu gün də şəfa tapması, məktəblərdə – mənsub olduğu millətin balalarının elmə-savada yiyələnməsi, Azərbaycan elminin “baş qərar-gahının” da onun binasında yerləşməsi, ümumilikdə götürdükdə şəxsi vəsaiti ilə ucaldılmış binaları – bu gün də millətimize və dövlətimizə xidmət edir.

III FƏSİL

A.M.NAĞIYEV VƏ ONUN VARİSLƏRİNİN SONRAKI TALEYİ

3.1. A.M.Nağıyevin vəfatından sonra varislik məsələsi

1919-cu il mart ayında Cümhuriyyət Parlamentinin rəsmi orqanı olan “Azərbaycan” qəzetində dərc edilən nekroloqda aşağıdakılar yazılmışdı:

“Ağa Musa Nağıyev - ən orijinal adamlardan biri, təbiətən intəhasız enerjili, qabiliyyətli, mükəmməl formalaşmış bir insan həyatdan getmişdir. İri kapital sahibi olan Ağa Musa xalqının bütün tələblərinə rəğbətlə yanaşır. Elə bir əhəmiyyətli ictimai məsələ olmayıb ki, orada onun əvəzsiz xidməti olmasın... Rəhmətliyin xidmətləri onun xalq arasında xatirəsini əbədi yaşatmağa qadirdir.”

Vəfatından sonra qəzetlər bir ay onun haqqında belə xoş sözlər yazıb, onun vəfatını təəssüflə yad etmişdi. 1919-cu ildən – vəfatından sonra zamanın hökmü ilə əlaqədar, məcburən dörd dəfə qəbir yerini dəyişən Ağa Musa Nağıyevin nəşi 1998-ci ildə rahatlıq tapa bildi. Vəfatının 80 illiyi ərəfəsində “əmanət” qəbri, nəhayət ki, əbədiləşdirildi (51, s.150).

Ağa Musa 1919-cu il martın 4-də dünyasını dəyişərkən, müxtəlif səbəblər üzündən onun Kərbəladə dəfn olunmaq vəsiyyətinə əməl etmək mümkün olmayıbdır. Əlacsızlıq ucbatından qardaşı Ağa Əli Ağa Musanın cəsədini

“Çəmbərəkənd” qəbiristanlığında dəfn edir. “Əmanət” qəbrə qoyulan nəşi Kərbəla yolu gözləməli olur.

Sovet hakimiyyəti dövründə milyonçunun qəbri 3 dəfə məcburi yerini dəyişməli olub. 1919-cu ildən 1998-ci ilədək üzərinə qoyulmuş kiçik baş daşı ilə bərabər onun nəşi ardıcıl olaraq Çəmbərəkənd, Biləcəridəki “Qaya altı” və “Dağüstü” qəbiristanlıqlarını gəzib-dolaşıb.

1931-ci ildə bu yerdə S.M.Kirovun adına park salındığından, Ağa Əli bu dəfə məcbur olaraq milyonçu qardaşının nəşini Biləcəridəki “Qaya altı” adlandırılan qəbiristanlığa köçürür. Bu dəfə də həmin “əmanət” baş daşı onunla ata yurduna köçür (51, s.152).

Bu dövrdə vəziyyət tamamilə dəyişmişdir: Nağıyevlər nəslini artıq çoxdan müflisləşib. Fərəcin həyat yoldaşı Zəhra xanım, vaxtilə Ağa Musanın Fərəcə onun nişanlısı üçün bağışladığı qiymətli boyunbağını camaatın “Torqhüseyn” adlandırdığı “Torqşin” (“Ticarət sindikatu” vasitəsi ilə) zərgərlərə satdırır və Ağa Əli bu pula qardaşının II qəbrini müvəqqəti olaraq “rahat” hala gətirib, yenə Kərbəla əməliyyatı haqda yollar axtarışında düşüncələrini davam etdirir. 1932-ci ildə Ağa Əli də dünyasını dəyişir.

1938-ci ildə “Qaya altı” qəbiristanlığının yerində – vaqon deposunun salınacağı (burada vaqonların par ilə təmizlənməsi nəzərdə tutulduğundan – əhali tərəfindən bu yer “Proparka” adlandırılıb) xəbəri Nağıyevlər nəslini sarsıdır. Milyonçunun vəfatından artıq 19 il (1919-1938) keçsə də, qəbri “əmanət” qalsa da, vəziyyətin dəyişəcəyinə heç bir ümid yox idi. Bir tərəfdən Vətən müharibəsi, totalitar rejimin hökmranlığının davam etməsi; o biri tərəfdən

isə “kapitalist ünsürləri” kimi Nağıyevlərin təqibi, imkansızlıq - “acı sözünü” deyirdi.

Bu xəbər oğlu Fərəcə çatanda vəziyyət çıxılmaz idi: Bakı onun üçün əlçatmaz olmuşdu. Bu halda həyat yoldaşı Zəhra xanım köməyinə çatır. Gizli yollarla Bakıya gələn Zəhra başqalarının köməyi ilə gecə ikən, kəfən qıtlığından, milyonçunun nəşini balıq üzünə yığıb, Biləcəri “Dağüstü” qəbiristanlığında torpağa tapşırır.

23 iyul 1998-ci ildə xeyriyyəçi Hacı Əvəzin və biz nəvələri – Dilarə, Rauf və Solmazın təşəbbüsü ilə Ağa Musanın nəşi Biləcəri qəbiristanlığının girəcəyində dördüncü - daimi qəbrə qoyuldu. 80 il onu qoruyan baş daşını isə indi qəbrin üzərindəki İsmailiyə binasının maketi qoruyur (52, s.134).

Mesenatın varisliyi məsələsinə toxunarkən, Fərəci – qardaşı oğlunu oğulluğa götürdüyü barədə aşağıdakıları qeyd etməyi vacib sanıram.

Ağa Musa Nağıyevin oğlu İsmayıl xaricdə təhsil alıb. Neft işinə meyilli olduğundan o, tez-tez buruqlara və zavoda baş çəkirdi. İşin maliyyə tərəfini atası ona və mühəndisi Fətulla bəy Rüstəmbəyova tapşırırdı. Ürəyi ilə bacara bilməyən İsmayıl bəy, çox vaxt vəzifəsindən sui-istifadə edib, səxavət kisəsinin ağzını açıb, ehtiyacı olanlara pul paylayırdı (38).

Belə bir jestin əleyhinə olan Ağa Musa, oğlunun bu hərəkətini dəstəkləmirdi. Bu xüsusiyyət, çox güman ki, onun bu var-dövlətə çox çətinliklə çatmasından irəli gəlirdi.

İsmayılın tutulduğu sağalmaz və müalicəsi mümkün olmayan vərəm xəstəliyinə milyonlar da kömək edə bilmir. Hətta xaricdəki müalicələr İsmayılın dadına çatmayıır. Artıq xəstəlik öz işini görmüşdi. O, xaricdə ikən yazdığı məktubların birində dərd çəkməkdən atasının yumağa döndüyünü qeyd edirdi. 27 yaşlı İsmayıl bəy, dünyasını dəyişdikdən sonra həqiqətən Ağa Musanı tanımaq olmurdu. Balanın itkisini heç cürə unuda bilməyən Ağa Musanın dadına qardaşı Ağa Əli çatır. Beşinci övladını – oğlunu ona hədiyyə verir. Misal var ki, baladan pay olmaz! Ağa Əli qardaşının dərini yüngülləşdirmək məqsədilə belə bir hərəkətə imza atır.

Fərəc 1903-cü ilin dekabr ayında Bakının Biləcəri kəndində dünyaya göz açarkən, taleyinə milyonçu Ağa Musa Nağıyevin vərəsəsi olmaq yazılıbmış. Elə bu tale onun sonradan incəsənət aləmindəki fəaliyyətinin kölgədə qalmasına səbəb olub (53, s.105).

Ağa Musa yeni doğulmuş körpəyə Fərəc adı verir. Adının mənası kimi kədərdən sonra gələn sevinc olur Fərəc onun üçün. Ancaq bu sevinci Ağa Musa cəmi 16 il yaşayır (51, s.130).

Uşaqlıqdan hər işə maraq göstərən Fərəc Ağa Musaya məxsus kitabxanada mütaliələrdən doymayırdı. Ən çox xoşladığı əyləncə isə H.Z.Tağıyevin teatrında tamaşalara baxmaq idi.

Azərbaycan Respublikası Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivinin fondunda (f.475) qorunan xatirələrindən də görüldüyü kimi, Fərəc evə dönərkən tamaşalardan müxtəlif səhnələri oynamaqdan xüsusi həzz alırdı.

Fərəc Ağa Musanın arzularını puç etməmişdi. Çünki ona, “sənin götürdüyün uşaq hoqqabaz olacaq” deyənlərin cavabını çoxdan vermişdi: “Hər nə olursa, olsun. Amma insan olsun. Mən də əvvəllər hambal olmuşam” – demişdi.

18 yaşından sırf səhnə fəaliyyətinə başlayan Fərəc “Tənqid-Təbliğ” teatrında özünü sınaq edir. Aktyor kimi Bakı Türk İşçi teatrında “Küləklər şəhəri”ndə Aşıq, “Yanğın”da – İvan Vasilyeviç rollarında çıxış edir (53, s.107).

Rejissorluq fəaliyyətində ilk işi “Qana qan” və “Qanlı səhra” tamaşaları olub.

Dövrün təzyiği onu təxəllüs götürməyə vadar edir.

Fərəc Nağı özünü ədəbiyyatda da göstərə bilmişdir. O, şeir yazmaqla məşğul olur. Sayı 200-ə çatmış: “Yuriy”, “Qazı”, “Kasıb və Tanrı” kimi nəzirlərin, eləcə də “Ehtiyatlı ol”, “Vaz keçsin”, “Meyxana”, “Seçki” və bir sıra satirik şeirlərin müəllifi olub.

Əvvəllər Fərəcin güzgünün qarşısında roldan rola girdiyini görüb, qorxu hissləri keçirmiş Zəhra xanım, onun xəstəliyə tutulduğunu düşünürmüş.

O, fəaliyyətini Aşqabad və Şəki Dram teatrlarında davam edir (53, s.108). Dağıstan Dram teatrında təbliğat və təşviqat işlərini davam etdirməklə bərabər, Fərəc bu teatrda rejissor, aktyor və tərtibatçı rəssam fəzifələrini də icra edir. Sonradan o, teatrın direktoru da təyin olunur.

Fərəc - Xətai və Əbilov adına mədəniyyət evlərində, eləcə də Xalq Yaradıcılığı mədəniyyət evində bədii rəhbər və rejissor vəzifələrində çalışır. O, özünü estrada səhnəsində də sınaqdan keçirir. Satira janrında işləməsi, onun sonralar masa bəyi kimi təsdiqlənməsinə də təkan olur.

Ağa Musa İsmayılın ölümü ilə yarımçıq qalan atalıq sevgisini və qayğısını bütövlükdə Fərəcə yönəltdi.

O vaxtlar Fərəcin heç ağlına da gəlməzdi ki, milyonlarla ölçülən var-dövlətin yeganə varisi olsa da, bu ona çox baha başa gələcəkdir. Sibirə sürgün olmaqla üzləşməmək, NKVD-nin gözündən qaçmaq məqsədilə soyadın sürgünü olacaq. Məhz bunun nəticəsi idi ki, o, Türkmənistan (Aşqabad) və Dağıstan Respublikalarında, daha sonra isə Azərbaycanın ən ucqar rayonlarında məskunlaşacaqdır (52, s.98). 16 yaşından nişanlandığı mavi gözlü Zəhra xanım ilə evləndəndən bir il keçmiş, həyatın keşməkeşli yollarında bir çarpışacaqlar.

Totalitar rejim Fərəci iki dəfə – 1938 və 1943-cü illərdə NKVD-nin zirzəmisində “məsləhət” görülərək, və rəsə kimi gəlmiş pulların yetimxanaların hesabına keçirilməsinə imza atmasına məcbur edir. Hər iki dəfə Fərəc Allaha şükür edəcək ki, onu ailəsindən ayırmadan – ondan əl çəkəcəklər (64, s.57). NKVD-nin yerli şöbəsində qeydiyyatdan keçmək, miras haqqında müxtəlif sorğu-suallara cavab vermək Fərəc üçün sanki bir iş rejiminə çevrilmişdi.

Şamaxıdakı dəhşətli zəlzələdən sonra buradan Aşqabada xeyli insan axını olmuşdu. 1933-1935-ci illərdə tale Fərəci də Aşqabada aparıb çıxarır. Burada “Türkmən-Türk” musiqili komediya teatrı yaratmaq ona nəsib olur. Dənizin o tayına işləməyə getməyə can atan az tapılırdı. Təkcə Fərəc Bakıdan uzaq düşmək fürsətini qaçırmayırdı. Aşqabadda Fərəc yeni işinə köhnə bir binada, demək olar ki, sıfırdan başlayır. Qısa bir zaman içərisində Fərəcin

çalışdığı kollektiv Türkmən və Azərbaycan dillərində tamaşalar hazırlayır (64, s.59).

Şəki teatrında işləyərkən (1938-1940) o, artıq püxtələşmiş və tezliklə yetkin bir kollektiv yarada bilmişdi.

1952-ci ildə Fərəcə xəbər gəlir ki, vaxtı ilə Ağa Musanın tikdirdiyi və Fərəcin yaşadığı mülkün (Verxni Priyutski, 14 – indiki Ş.Əzizbəyov, 28) axırncı otağı da müsadirə edilir. Təcili Bakıya dönmə Fərəc, uzun və gərgin danışıqlardan sonra, 7 nəfər ailə (Fərəcin artıq beş övladı var idi) üzvü ilə birlikdə 18 m. sahədə “yaşamaq hüququnu” əldə edir.

Məhz bu illərdə Fərəc qədim xalq bayramı olan “Qaravəlli”nin bərpası və yenidən qurma istiqamətində işə başlayır. Xalq bayramlarına ssenarisini yazmaq, afişalar tərtib etmək, geyim eskizlərini hazırlamaq və hətta biçib-tikmək Fərəcin rəhbərliyi və birbaşa iştirakı, əməyi sayəsində həyata keçirdi (64, s.78).

Cəmiyyət üçün maraqlı və lakonik mövzular üzərində qurulan satirik süjetlərin müəllifi olmaqla bərabər Fərəc təlxək, Kos-Kosa, keçəl rolunda özü çıxış edirdi.

“Satirikon” teatrının yaradılması ilə demək olar ki, Fərəcin aktyorluq fəaliyyətinin əsası qoyulub. O, Şərqdə ilk yaradılan incəsənət təhsil ocağı olan, SSRİ xalq artisti Şövkət Məmmədovanın rəhbərlik etdiyi teatr texnikumunun aktyorluq və rejissorluq fakültələrini bitirmişdir.

Şavadsızlığın hökm sürdüyü bir dövrdə, manelərdən çəkinmədən Teatr texnikumunda təhsil alan Fərəc aktyor, rejissor və rəssam ixtisaslarına yiyələnir.

Görkəmli teatr xadimi və rejissor Adil İsgəndərovun Dövlət Dram teatrında fəaliyyəti dövründə – teatr xadimləri sırasında Fərəc Nağıyevin adına tez-tez rast gəlmək olurdu.

O, aktyor, rejissor, rəssam və bədii rəhbər kimi çalışdığı teatrlarda gənc istedadların da aşkar olmasında əməyini əsirgəməyib.

Fərəc Nağıyevin yaradıcılığına nəzər saldıqca düşünürəm ki, o, bir inqilab olub sənət aləmində. Görünür o, bunu nəzərə alıb hər zaman deyərdi: mənim qədrimi öləndən sonra biləcəklər. Təəssüflər olsun ki, bu günədək zər qədərini bilən bir zəgar tapılmayıb...

O, onlarla tamaşalara (“Aşiq Qərib”, “Əsli və Kərəm”, “Sevil”, “Aydın”...) eskizlər də hazırlamışdır. Azərbaycan Dram teatrının rejissoru Adil İskəndərovun təklifi ilə “Xırs quldurbasan” tamaşasına epiloq və proloqu şeirlə yazan da Fərəc Nağı olmuşdur. Spartak ssenarisinin meydana gəlməsi onu bir qədər də məşhurlaşdırdı. (53, s.110)

“Mehman”, “Səhər”, “Kəndlilər” filmlərində rol alan Fərəcə “Məşədi İbad” filmində görənlər bilirdilər ki, rejissorun məqsədi onun tikiş bacarığını göstərmək olub.

Fərəc Nağı incəsənətin fədaisi olmaqla bərabər, səhnənin fəhləsinə belə çevrilməyi qəbahət hesab etmirdi. Afişaların, dövətnamələrin, səhnə quruluşunun hazırlanmasındakı əməyi unudulmazdır.

Həyatda olduğu kimi ailədə də rolu çox böyük olub. Ata kimi nə qədər hökümlü idisə, bir o qədər də mülayim, həyat yoldaşı kimi nə qədər diqqət tələb edirdisə, bir o

qədər də nəvazişli, baba sevgisi bir aləm idi. Qızları ilə dost kimi, oğul övladları ilə isə çox ciddi rəftar edirdi.

1973-cü ildə Ağa Musa kimi Fərəc Nağıyevin də ömrü 70 yaşında sona yetir (53, s.98).

Yaşadığı illər ərzində əslində ona miras qalmış küllü miqdarda var-dövlətdən yararlına bilməyən, əksinə, ailəsinə acliqdan qorumaq məqsədilə hər bir işin qulpundan yapışan bu istedadlı insanın da ömrü beləcə başa çatmışdı.

Fərəc qədim xalq meydan oyunlarına ikinci nəfəs verib. Yazdığı 70 səhifəlik “Qaravəlli” ssenarisini Mərkəzi Komitədən təsdiqlənməsinə də nail olur (ARDƏ və İA f.475).

O, işlədiyi Xalq Yaradıcılıq Mədəniyyət Evinin “Qaravəlli” teatrı adlandırılmasına böyük qüvvə sərf edir.

Qaravəlli – qədim oyun və mərasimlərin, məcazi mənada – teatrvari (alleqorik) tamaşaların məişətləşmiş bir formasıdır. Qaravəlli sözü qara camaat – yəni kənd əhlinə daha çox yaxın mənasında işlədilirdi.

Hətta bu gün də əgər hər hansı bir şəxs məzəli əhvalat və yaxud hadisə danışarsa, kənardan – “bu başdan ayağa lap qaravəllidir ki,” – sözlərini eşidirik.

Yəni gülməli, məzəli əhvalatları qaravəlli təşkil edirdi. Bu haqda materialların az olmasına baxmayaraq, bu bir xalq teatrı idi.

Bu teatr xalqın yaşayışı idi. Beləki, teatr xalqın yaşayış tərzindən, ictimai – mədəni məişətindən, ehtiyacından yaranıb, inkişaf etmişdi.

Ulu babalardan irs qalmış təsviri incəsənət arxivində, dastan və nağıllarda “Qaravəlli” teatırının əsası gözə çarp-

maqla bərabər, nəzəri prinsiplərə də rast gəlmək olurdu. “Qaravəlli” – Azərbaycan xalqının milli meydan oyunları tamaşası deməkdir (64, s.101).

Bu tamaşalar: Novruz bayramı (Kevsəc), Qışa hazırlıq Mehrican), Məhsul bayramı və sair bu kimi mərasimlərdə nümayiş olunurdu. Tamaşaların iştirakçıları məclislərdə (teatrda) lazım olacaq libas və əşyalarını hərə öz heybəsinə (çantasına) yığıb, oba–oba, kənd bə kənd, eləcə də qəsəbələrə gələr, insanların yaşayış yerlərinə yaxın məkanları müəyyən etdikdən sonra gəlişlərini camaata bildirmək məqsədilə təlxəklər Kosa və Keçəl uluğın üstünə minib, küçə və bazarda car çəkib, tamaşanın vaxtını və məkanını bildirib, camaatı tamaşaya dəvət edirdilər (64, s.108). Tamaşanın keçiriləcəyi yerdə ertədən oyunbazlar (iştirakçılar) hazırlıq işləri ilə məşğul olurdular.

Adətən tamaşalar karvansaralarda və yaxud da meydançalarda keçirilirdi. Əgər belə tamaşalar düşərgədə keçirilirdisə, səhnə su hovuzlarının üstündə taxta döşəmələrdən, estrada səhnəsinə bənzər hazırlanırdı.

Quraşdırılan səhnənin arxasında biri-birindən 4-5 metrə aralı dirəklər basdırılıb, onları kəndirlə birləşdirib, üzərinə palas və yaxud həsil sərib, gərdək (arakəsmələr) düzəldib, dirəklərin sağ və sol tərəfində oyunbazların səhnəyə daxil olub, çıxmaları üçün əlvan parçalardan pərdələr asılırdı.

Arakəsmələrin sağ və sol tərəfində adam boyundan bir az hündür üç ayaq nazik dirəklər qoyulurdu ki, bunların da üstünə ağac, çəmən, ev və saray təsvir edilmiş rəsmlər asılırdı. Hər iki tərəfdə olan üçbucaqların üstündə səhnəni

işıqlandırmaq üçün çiraqlar qurulurdu. Səhnənin qarşısında oturacaq üçün sağ və sol tərəfdə döşəkçələr və kəkillər düzülürdü.

Qədim xalq meydan oyunları formalarından biri olan “Qaravəlli” tamaşaları xalq məzhəkələrinin inkişafı ilə bağlı olub. Belə tamaşaların nümunələrindən biri olan “Kosa-Gəlin” məclisi ər və arvad münasibətlərini əks etdirən dramatik tipli bir komediyaadır.

Azərbaycan xalq yaradıcılığının parlaq nümunəsi olan ”Qaravəlli” teatrı romantik xüsusiyyət daşdığı kimi demokratik təbəqələrin başlıca olaraq kənd həyatı və məişətlə bağlı olan xüsusiyyət daşıyıb (64, s.110).

Teatrı repertuarına əxlaq və tərbiyəvi əhəmiyyəti olan xırda həcmli pyeslər daxil edilirdi. Tamaşa zamanı satira o qədər şiddətlənirdi ki, hətta bu acı bir kinayəyə çevrilib, ictimai əxlaq qüsurlarını qamçılıyırdı.

“Qaravəlli” teatrı üçün nəzərdə tutulan məzhəkə və dastanların məzmunları müxtəlif olduğuna görə tamaşaçı günün vacib, siyasi və ictimai hadisələri haqqında oyunbazların ağızından yeni xəbərlər də eşidirdi (64, s.112).

Xalq tərəfindən sevilə-sevilə qəbul olunan tamaşalarla yanaşı aşıqanə və qəhrəmanlıq dastanları təsvir edən məclislər də teatrı repertuarına daxil olunurdu. Bütün bunlar tamaşaçılar tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanırdı. Sayca çox olan xalq dram əsərlərinin yazılı surətləri bizə çatmamışdır.

Bunlar ancaq xalqın hafizəsində yaşayaraq, ağızdan-ağıza gəzərək, nəsil-dən-nəslə çatdırılaraq, zəmanəmizə qədər yaşaya bilmişdir.

Tamaşa belə başlanırdı: Meydan babası: Tamaşaya başlamaq olar – işarəsini verdikdən sonra ilk növbədə tamaşada iştirak edəcək oyunbazlar meydana daxil olaraq, meydanın sağında və solunda qoyulmuş oturmaqlara əyləşirdilər.

Tamaşanı müşaiyət edəcək musiqiçilər tamaşanın başlanğıcında və sonradan dastan məclislərində, baş rolu ifa edəcək aşıqlar isə səhnənin qarşısında qoyulmuş kürsülərdə əyləşirdilər. Bundan sonra səhnəyə qara və tünd əlvan rəngli parçadan paltar geymiş Qaravaş lazım olacaq əşyaları qoymaq üçün səhnəyə daxil olurdu. Tamaşa başlanmamışdan əvvəl üçbucaqların üstündə qurulmuş çiraqlarla oyun meydançasını işıqlandırmaq və eləcə də tamaşanın sonunda çiraqları söndürmək də Qaravaşın öhdəsinə düşürdü. Qaravaş səhnəni işıqlandırdıqdan sonra musiqi sədaları altında səhnəyə daxil olan Keçəl (Meş) və Kosa (Meşardi) – təlxəklər nağara çalır. Musiqi susduğu zaman, Keçəl yenidən nağara çalıb, əli sazlı aşığı səhnəyə dəvət edirdi (53, s.120).

Aşiq tamaşaçıları salamladıqdan sonra söz açıb, Ustadını deyirmiş. Tamaşada iştirak edən Keçəl surəti yoxsul, nikbin, əməkçi kütləni təmsil edirdi. Kosa isə müəyyən qədər varlı, xırda peşəkar, hər şeydə az da olsa qazanc məqsədi güdən bir surətdir. Keçəl və Kosa “Qaravəlli” teatrının məfkurəsini, daxili mahiyyətini özündə təcəssüm edən əsas surətlər idi. Keçəl dastan məclislərində və başqa məzhəkələrdə surətin özünə məxsus üzlük (maska) taxırdı.

Diribaş, bacarıqlı komediant - Kosa məzhəkə məclislərində və dastanlarda şeytan, dərviş ya da küpəgirən qarı

surətlərini ifa etdiyi zaman gülünc, eybəcər üzlüklər taxıb, yeri gəldikdə şeir deyir, qəzəl və ya mahnının sözlərini oxuyurdu.

Hər iki hoqqabaz məclis zamanı iştirak edəcək oyunbazları səhnəyə dəvət etdikləri zaman onların təmsil edəcəkləri şəxsiyyətlər haqqında tamaşaçılara izahat verirdi.

Hər bir məclisin və ya səhnənin sonunda ikinci hissənin başlanğıcınadək olan fasilə zamanı Qaravəlli meydan oyunları teatrının başqa iştirakçıları: kəndirbaz, gözbağlıca, rəqqas, lirik şeirlər və meyxana deyənlər öz məhərətlərini ifa edib, tamaşaçıları əyləndirirdi (ARDƏA f. 475).

3.2. A.M.Nağıyevin varisləri sovet repressiyası illərində

Hər iki övladının gənc yaşlarında dünya ilə vidalaşması Ağa Musanın belinin erkən bükülməsinə səbəb olur. Onun ümüd yeri, qızının adını yaşadan Ümmülbanu – nəvəsi olur.

Ümmülbanu sayə-hesaba gələ bilməyən kapital sahibi olan iri neft sahibkarları Ağa Musa Nağıyevin – qız, Şəmsi Əsədullayevin – oğul nəvəsi olub.

Neft milyonçusu Ağa Musa Nağıyev ilə Şəmsi Əsədullayevin dostluğu hamıya bəlli idi. Ş.Əsədullayevin rəsmən ayrıldığı və Moskvada yaşayan (milliyyətə rus olub) həyat yoldaşı qısqanclıq əlaməti olaraq, onun iflasa uğramasına səbəb olur. Ona bu vəziyyətdə yardım əli uzadan Ağa Musa olur. Ş.Əsədullayev keçmiş həyat yoldaşının

hiyləsinə inanıb, onun məsləhəti ilə küllü həcmdə nefti Rusiyaya göndərir. Bundan xəbərsiz olan firmalar nefti qəbul etməkdən imtina edərkən, Ş.Əsədullayev xammalın geri qaytarılmasından təşviş keçirib, nefti ucuz qiymətlə satdırır. Bu səbəbdən müflisləşən Şəmsi özünü öldürmək qərarına gəlir (51, s.32).

Silahı gicgahına tuşlayarkən onu ölümdən xilas edən Ağa Musa Nağıyev olur. Ş.Əsədullayevi ölümdən qurtarmaqla bərabər, onu əvvəlki vəziyyətinə qaytarmaq məqsədilə, vaxt müddəti qoymadan, ona küllü miqdarda borc pul verir, əslində onu həyata qaytarır.

Milliyyətə alman olan dayələr Ümmülbanuya ananı (anası doğuş zamanı dünyasını dəyişir) əvəz edə bilməsələr də, ona verdikləri tərbiyəyə söz ola bilməzdi. Bir neçə dilə yiyələnib, savadlı böyüməsi əlbəttə ki, babaların diqqəti və milyonları əsasında başa gəlmişdi.

Tale bu ailəni ömrü boyu təqib etdiyindən, sonradan Mirzə Əsədullayevin – atasının həbsi ilə əlaqədar Fransaya mühacirət etməsi, Ümmülbanunun sevmədiyi və özündən çox yaşlı olan həyat yoldaşından uzaqlaşmış, demək olar ki, Fransaya qaçmasına təkan verir. Artıq Bakıda onu heç nə saxlaya bilməzdi: hər iki baba dünyasını dəyişmiş, müflisləşmiş ailələr və sevgisiz həyat.

Hər şey onun üçün bir qış günü başladı. Sovet İttifaqına qovuşmuş Azərbaycanda. Sonradan Banin bunu öz əsərlərində belə təsvir edəcək: “Mən son dərəcə varlı müsəlman ailəsində dünyaya gəlmişəm. 1902-ci ildə bu qərribə və zəngin ailədə həyata göz açmışam. Ermənilərin ağına–bozuna baxmadan keçmişdəkilərin hayıfını almaq

məqsədi ilə azərbaycanlıları qırmasının, azərbaycanlıların isə bu bəlanın qisasını Allaha tapşırıqlarının şahidi olmuşam” (51, s.129)

Fransada məşhurlaşmış bu əsrarəngiz Azərbaycan yazıçısı (Banin) vətəni əslində məcburi olaraq tərk edib, mühacirlikdə yaşamağa məcbur olur (53, s.102).

Özünün dediyi kimi onu ananı əvəz edən ipək saçlı, ağ dərilili alman qadını, fröylen (fr.) Anna tərbiyə edib. Bu qadın ona ana olduğu kimi qulluqçu və arxa da olub. Nənəsi (Ş.Əsədullayevin həyat yoldaşı) bu qadın ilə heç cürə yola getmirdi. O, fr. Annanın yanından ötürkən yerə tüpürər, bununla ürəyini soyudardı. Amma ağına da gətirməzdə ki, fr. Anna bu qızçıqaz üçün dünyaya bir pəncərə olacaq (52, s.140).

Bu qadının tərbiyəçi kimi ailəyə daxil olmasında Mirzə Əsədullayevin rolu böyük idi. O vaxt Bakıya Avropanın nəfəsi artıq güclü şəkildə dəyməkdə idi. Mirzə Əsədullayev neft şirkətinin (iş prosesi ilə əlaqədar) məsələlərilə bağlı olaraq tez-tez Moskvaya, Varşavaya və Berlinə səyahət etdiyindən “avropalaşmaya” daha yaxın idi. Görünür o, qızını hələ körpəlikdən bu istiqamətdə tərbiyə etməyi və Avropa mədəniyyəti ilə qovuşdurmağı qərara almışdı.

Banin xatirələrində yazırdı: “Bütün bunlara baxmayaraq, dünyanın pəncərəsi üzümə bir az açılsa da, qapısı bağlı idi və bu belə də qalacaqdı. Məni gözləyən həyat tərzini təsəvvürümə belə gətirirdim: milyonçulardan birinin oğluna ərə gedəcək, qaş-daş içində itəcəkdim. Çoxlu uşaqlarım olacaqdı. Ərim gözəl və mənim məhəbbətimə layiq olacaqdı. Heç düşünməzdim ki, müharibə və inqilab – hər

ikisi sərt və müddətli olsa da, – üzümə bütün qapıları açacaq və həyatımı tamam başqa səmtə yönəldəcək” (51, s.126).

1918-ci ildə Mirzə Əsədullayev həbs edilir. Dövlətli, nazir vəzifəli və həm də “Mürtəcə” Partiyasının lideri olduğu üçün onun həbsdən qurtarmağa ümidi yox idi. Artıq gənc qızcığazı ərə vermişdilər. Atasının həbsindən sonra ümitsizliyə uğrayan Ümmülbanunu özündən 20 yaş böyük və sevmədiyi Cəmilə (o da “Mürtəcə” Partiyasının lideri idi) ərə verirlər.

Sonradan Mirzənin xaricə getməsi üçün pasportun alınmasında da Cəmil böyük köməklik göstərir və məcburiyyət qarşısında qalıb, Ümmülbanunu Parisə atasının yanına göndərməli olur.

O, xatirələrində yazır: “Konstantinopol vağzalında məni yola salarkən, məndən ayrılmağına görə ağlayırdı. Mən də ağlamaq istəyirdim. Sevincdən, sevgisiz həyatdan qurtulduğuma görə. Artıq canımla tək qalmışdım. Amma qorxu məni tərək etmirdi. Özüm də hiss etmədən bir anlığa sevmədiyim Cəmilin yanımda olmasını arzuladım” (51, s.130).

Gənc və gözəl olduğundan, Ümmülbanu Parisdə maneken işləməyə dəvət alır. Bu sahədə uğursuzluğa məruz qaldığı vaxtlar olsa da, burada o, böyük həyat təcrübəsi qazanır. Sonradan yazdığı “Qafqaz günləri” romanında bu işi haqda çox faktlar göstərir. Həyatda çətinlik çəksə də, əldə etdiyi azadlıqdan həzz alırdı. Ümmülbanu sonradan satıcı, katibə, tərəcəməçi və jurnalist peşələrini də sınaqdan keçirir (52, s.36).

Keşməkeşli həyatını nəql etdiyi yazıçı dostlarından biri qələmini sınağağa ona tövsiyə edir. Bunu dərk edən Ümmülbanu keçdiyi həyat yolunu qələmə alır. Beləcə onun “Qafqaz günləri” adlandırdığı romanı işıq üzü görür.

Ümmülbanu ikinci romanını “Paris günləri” adlandırır. Tezliklə Qallimar nəşriyyatına təqdim edəcəyi başqa bir romanını da bitirir. Adının çətinlik yaratdığından, artıq Banin təxəllüsü ilə şöhrətlənmiş yazıçıya çevrilir (51, s.78).

Yaradıcılıq xüsusiyyətlərinə görə Banin Parisin ədəbiyyat dairələrində – mühacir təbəqələrindən olan xüsusi qatlarda mühüm yer tutur. Baninin qeydlərində belə bir məqama rast gəlmək olur:

“İftixar hissi ilə qanadlanıb uçurdum. Küçə-küçə qaçaraq kitablarım satılan bütün mağazalara dəymək istəyirdim. Buna baxmayaraq, özümü yazıçı hesab etmirəm. Sadəcə olaraq hadisələri şərh edirəm” (51, s.89).

O, islam dini mühitində böyüsə də, dindar olmayıb. Paris isə onu tamamilə ateist edir. Bir vaxtlar Paris üçün burnunun ucu göynədiyini qeyd edən Banin, Parisdə olarkən özünü sükansız, yelkənsiz gəmiyə bənzədirdi.

Ondan müsahibə alanlara anasız böyüdüüyü və övladının olmadığı üçün təəssüfləndiyini bildirirdi. Əldə etdiyi müvəffəqiyyətlərə baxmayaraq, o, taleyindən şikayətlənirdi. Şəraitin, təsadüflərin, taleyin onu oyunağa çevirdiyini vurğulayırdı. Axı o, ömrü boyu inam-əqidə uğrunda çarpışmış, xeyirxahlıq uğrunda çalışmış.

Uzunömürlü olub, maraqlı həyat keçirib, azadlıq əldə etmiş Banin həyatını tənhalıqda tərək etdi.

Qeydlərindən məlum olur ki, vətəninə dərin məhəbbətlə sevsə də, nədənsə həmyerliləri ilə görüşməkdən boyun

qaçırırdı. Qohumları ilə əlaqə yaratmaq arzusunda olmayıb. Atasından incik düşən Banin, ömrünün sonunadək onun məktublarını da oxumayıb.

Ömrünün sonuna yaxın ayağından aldığı zədə ucbatından, oturaq həyat keçirən Banin qiraət etməkdən usanmır və gənc müəlliflərin əlyazmaları ilə tanış olur. Yaradıcılıq hisləri ilə yaşayan azərbaycanlı Ümmülbanu – iki nəhəng milyonçunun nəvəsi, ömrünün 75 ilini qürbətdə keçirən yazıçı – yazışmalarını bir neçə dildə aparırdı.

Fransız ədəbiyyatının axarına düşməsinə baxmayaraq, hər zaman müsahibələrində Azərbaycanın sadıq qızı olduğunu vurğulayırdı. Sanki bunun təsdiqi olaraq, Banin “Azərbaycan evi” Paris Assosiasiyasının fəxri üzvü seçilmişdi (53, s.88).

1992-ci ildə dünyasını dəyişərkən, nəşinin “yandırılmasını” vəsiyyət etmişdi. Buna səbəb ömrünün sonunadək özünü idarə etmək iqtidarında olmaqla bərabər hər zaman həyat kredosu hesab etdiyi azadlıq idi (51, s.120).

O, bununla sanki azadlığı hər şeydən üstün tutduğunu sübut etdi.

Aprəl çevrilişi olmasaydı, bəlkə də, o Qafqazdan Parisə səyyah olmazdı. Əsrimizi səyyah kimi yaşayan bir qadının taleyi – məhz bir qəlbin qəribə taleyi də çox güman ki, yaşanmazdı.

Gənc yaşlarında, heç bir xüsusi peşəsi və ixtisası olmadan o zamanın amansız Avropa mühitinin ağışuna atılsa da itib-batandan az sonra təkə gözəlliyi ilə Paris salonlarını heyrətləndirməklə kifayətlənməyib qələmi ilə Fransa və bütövlükdə Avropa ədəbi həyatına bir Qafqaz ab-havası gətirən Banin mənsub olduğu nəsillərin adını inamla ucaltmağa nail olmuşdu. Onun Ümmülbanu həyatı, Banin ta-

leyi – Nağıyevlərin 1920-ci ildən sonrakı qismətini sanki özündə formalaşdırmış, əks etdirmiş bir taledir.

Bakının apreləqədərki tarixi ilə maraqlananlar bu gün o qədər də çox deyildir. O tarix həm də vətənimiz və xalqımızın tarixinin üzvi tərkib hissəsi kimi düzgün həyat salnaməsini əks etdirir: insanlar necə yaşayıb, arzuları nə olub, geyimləri nə cürə olub?

XIX əsrin axırlarında, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan qadını deyəndə, gözümüzün önündə stereotip qadın obrazı: sivilizasiyadan uzaq, çadralı, dəbdən xəbərsiz, savadsız bir qadın dayanır.

Bu yönümdə Ümmülbanu Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində şux və əsrarəngiz bir qadın kimi görünür. Uzun illər onun həyat tarixçəsi ilə maraqlananların sayı çox deyil. Halbuki, bu həyatdan neçə-neçə cild yazsan da qurtaran deyil.

Hər səhərin açılmasında bir xeyir, qaranlığın sonunda bir işıq, hər çıxılmazlığın qurtaracağında bir nicat, qəm-qüssə və kədər in sonunda bir sevinc, şadlıq, bəxtiyarlıq olur. Bu həyatın aksiomasıdır.

Bu gün, XX əsrin sonlarında yenidən dövlət müstəqilliyinə yiyələnmiş Azərbaycanımızın quzeüində, suveren Azərbaycan Respublikasında öz əməyi, işi, gücü, fəaliyyəti ilə xalqın tərəqqi yolunda xidməti olan bir kəsin haqqı özünə qaytarılır, haqsız yerə yaxılmış qaralar silinib təmizlənilir, ağa-ağ, qaraya-qara deyilir. «Kapitalist», «istismarçı» və s. ləkələr vurulmuş Tağıyevlərin, Nağıyevlərin hörmət-izzətinə yiyələnir...

Nəticə

Məlumdur ki, XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Şimali Azərbaycanda neft sənayesi yüksək sürətlə inkişaf edirdi. Xüsusilə 1872-ci ildə iltizam sisteminin ləğv olunması neft sənayesinin inkişafına çox güclü təkan verdi.

Nisbətən azad sahibkarlıq üçün yaranan şərait, neft ilə zəngin torpaqların faktiki olaraq xüsusi mülkiyyətə keçməsi (30-99 illik icarə əslində belə imkan yaradırdı) neft sənayesinin sürətli inkişafını şərtləndirirdi. İltizam sisteminin ləğvindən bir il sonra Bakıda cəmi 12 neft şirkəti fəaliyyət göstərirdisə, əsrin sonunda belə şirkətlərin sayı 140-a çatmışdı. Onu da qeyd edək ki, xanlıq dövründə bir neçə quyu istisna olunmaqla, xan xəzinəsinin ixtiyarındakı neft quyuları da 1806-cı ildəki rus işğalından sonra büsbütün çar hökumətinin əlinə keçmiş və bu hökumət də həmin mədənləri ya iltizama vermiş, ya da çox yararsızlıqla özü istismar etmişdi.

İltizam sistemi ləğv edilənə qədər Azərbaycanın neft sənayesi başlıca olaraq yerli kapitalistlərin əlində idi.

Çar hökuməti neft istehsalının xüsusiyyətlərini bilmədiyindən, habelə özünün mürtəce-feodal xislətində bu sahəni iltizama versə də çalışırdı ki, belə iltizamçılar bu sərvətin əsl sahibi olan azərbaycanlılardan olmasın. Buna da nail olurdu. Beləki, 1872-ci ilədək iltizamçılar arasında bir nəfər də azərbaycanlı olmamışdı.

Lakin iltizam sisteminin ləğvi, neft istehsalatı sahəsində kapitalist-bazar münasibətlərinin bərqərar olması çarizmin istəyindən asılı olmayaraq, öz sözünü deyir. İlkin

kapital yığımları şəraitində azərbaycanlı sərmayədarlar meydana çıxır. Tezliklə onların arasından H.Z.Tağıyev, A.M.Nağıyev, Ş.Əsədullayev, və b. kimi iri sahibkarlar seçilməyə başlayır.

Ağa Musa Nağıyev XIX əsrin 70-ci illərindən sonra neftçıxarma və neft emalı işinə başlamışdı. 1900-cü ildə A.M.Nağıyevin hasil etdiyi neft 7,5 milyon pud olmuşdu. 1908-ci ildə Ağa Musa Nağıyevin Ramanadakı və Sabunçudakı neft mədənlərində 634 nəfər işləyirdi. Onun vəfatından sonra neft mədənləri və sənaye müəssisələrindən istifadə etmək üçün «Musa Nağıyev varisləri» adlı Səhmdar Cəmiyyəti təşkil olunmuşdur. Cəmiyyəti Mirzə Şəmsi oğlu Əsədullayev, Məlikməmməd Kərimov və Tağı Ağa Əli oğlu Nağıyevin daxil olduğu qrup idarə edirdi. Cəmiyyətin Binəqədidə, Sabunçuda, Zabratda, Bülbülədə, Qalada, Binədə, Əmircanda, Xırdalanda, Digahda, Masazırda, Fatmayıda, Biləcəridə, Sarayda və Zığda mədənləri var idi.

49 yaşlı Ağa Musa Nağıyev zəhməti, fərasəti və müdrikliyi hesabına məşhur milyonçuya çevrilir. Amma heç vaxt qənaətcilliyindən əl çəkmirdi...

Görünür ki, yoxsul uşaqlıq və gənclik illərinin məhrumiyyətlərinin qorxusu ömrü boyu qeyri-orjinal adamın canından çıxmamışdı.

Rusiya Dövlət bankının göstəricilərinə görə 1879-cu ildə, 30 yaşlı Ağa Musanın əmlakı 30 min manat məbləğində qiymətləndirilirdi. XIX əsrin 80-cı illərinin ortalarında Ağa Musa Nağıyevin ticarət dövriyyəsi artıq 700

min rubla çatmışdır. Ağa Musa Nağıyevə II gildiya tacir hüququ verilmişdir.

O, 1887-ci ildə “Musa Nağıyev” adlı neftayırma firmasını təsis edir. Kapitalın və istehsalın görünməmiş tərəküzləşməsi və sahibkarlığın səhmdar formasının daha çox yayıldığı bir şəraitdə Ağa Musa Nağıyevin firması elə milli sahibkarlıq müəssisələrindən olub ki, burada istehsalatın təşkilinin fərdi-ailəvi xüsusiyyətləri özünü müəyyən qədər saxlamışdı. Artıq 90-cı illərin əvvəllərində Ağa Musa Nağıyevin sərvəti durmadan artırdı. Belə ki, zavod və ticarət müəssisələrinin illik ticarət dövriyyəsi 1 milyona çatmışdı. Təmiz gəlir isə 200 min manat olmuşdu. Bunun nəticəsi idi ki, 1893-cü ildə Ağa Musa Nağıyev I gildiya tacir hüququ qazanır.

Kəskin ağılı, səbri, işgüzarlığı, fitri istedadı, biznesin perspektivlərini düzgün duymaq hesabına, öz əməyi hesabına milyonçu olmuş Ağa Musanın xeyriyyəçilik və məsənatlıq fəaliyyətindən xüsusi bəhs olunmalıdır. O, millətində canı yanan bir sahibkar kimi Bakı Məsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin fəaliyyətində yaxından iştirak etmiş, çoxsaylı xeyriyyə təşkilatlarının üzvü və himayəçisi olmuşdur.

Onun paytaxtımızı bəzəyən onlarla binaları gözəl memarlıq nümunələridir. Binaların tikilməsində Şərq və Avropa memarlıq məktəblərinin nümunələrindən istifadə etməklə bərabər, arxitektura və dizayn məsələsində Ağa Musanın özünün təklifləri, mülahizələri əsas götürülmüşdür. Yüksək zövqə malik olan Ağa Musanın təkliflərində simmetriyanın son dərəcə dəqiqliklə gözlənilməsi, binanın əzəmətli və fasadının cəlbədicisi olması üçün verdiyi

məsləhətlər bu gün də memarları heyrətləndirməklə bərabər onun fitri istedadına dərin rəğbət yaratmaqdadır.

Bakının ən çox gözə gəlirli yerlərində Azərbaycan memarlığının nümunələri kimi görünən tikililər – məhz Ağa Musa Nağıyevin şəxsi vəsaiti və təklifləri əsasında inşa edilmişdir. Onun binalarından bəziləri bu gün elmimizin məbədlərindəndir.

Düşünürük ki, çətin, lakin şərəfli bir ömür yaşayan, taleyin hökmü ilə neçə-neçə sınaqlara məruz qalan bu insan üçün, onun əbədiliyi üçün ən gözəl xatirə elə bu binaların özüdür. Ağa Musanın ölümündən keçən az qala yüz il ərzində də onun mənsub olduğu xalqa xidmət göstərən binaları...

İSTİFADƏ EDİLMİŞ QAYNAQLAR VƏ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Ağayev Ə. Pedaqoji fikrimiz: dünənimiz, bu günümüz. Bakı, 2000.
2. Azərbaycan EA Əlyazmaları İnstitutu, H.Zərdabının arxivi, f. 3, sax. vah. 163.
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi (ARDTA), f.46, siy.2, iş.395.
4. ARDTA, f.46, siy.12, iş.215.
5. ARDTA, f.92, siy. 3, iş 459.
6. ARDTA, f.92, siy. 3, iş 119.
7. Azərb.DTA, f.92, siy. 1, iş 30.
8. ARDTA, f. 92, siy. 5, iş 7.
9. ARDTA, f.92, siy. 1, iş 1205.
10. ARDTA, f.92, siy.1, iş 1817.
11. ARDTA, f.92, siy. 3, iş 615.
12. ARDTA, f.92, iş 242.
13. ARDTA, f.92, iş 106.
14. ARDTA, f.335, siy.1.
15. ARDTA, f.338, siy.1, iş 360.
16. ARDTA, f. 339, siy. 1, iş 621.
17. ARDTA, f. 372, siy. 1, iş 29.
18. ARDTA, f.389, siy. 1, iş 8.
19. ARDTA, f. 389, siy. 4, iş 725.
20. ARDTA, f.509, siy. 1, iş 16.
21. ARDTA, f.509, siy. 1, iş 105.

22. ARDTA, f. 509, siy. 1, iş 106.
23. ARDTA, f. 509, siy. 1, iş 137.
24. ARDTA, f. 509, siy. 1, iş 211.
25. ARDTA, f. 509, siy. 1, iş 225.
26. ARDTA, f. 509, siy. 1, iş 242.
27. ARDTA, f. 509, siy. 1, iş 244.
28. ARDTA, f. 584, siy. 1, iş 10.
29. ARDTA, f. 584, siy. 1, iş 102.
30. Azərbaycan Respublikası SPİHMDA, f.276, siy.8, iş 18.
31. Azərbaycan Respublikası SPİHMDA, f.276, siy.8, iş 22.
32. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. c.1-10, B: 1976-1984.
33. Azərbaycan tarixi. II cild, Bakı, 1964.
34. Babaşov M. Bakı müsəlman ruhani “Səadət” cəmiyyəti //“Elm” qəzeti, 1991, №13.
35. Babaşov M. Milli təhsilimizin inkişafında xeyriyyəçi-maarifpərvər qurumların rolu. Qafqaz Universitetinin quruluşunun II ildönümünə həsr olunmuş elmi-metodik konfransın materialları. Bakı, 1995.
36. Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı, 1991.
37. Vəliyev T.T. İmperializm dövründə Azərbaycanın sənayesi və proletariati. Bakı, 1987.
38. Əlibəyli H.//Talan. “Müxalifət” qəzeti, 1992, 28 aprel.
39. Əhmədov H. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi (dərs vəsaiti). I hissə. Bakı, 2001.

40. İbrahimov E. Bakı nefti //“Səhər”, 1990, 26 aprel.
41. İlkin Qılman. Bakının üç üləması//“Ədəbiyyat və incəsənət”, 1990, №32.
42. İlkin Qılman. Xeyriyyə və maarif cəmiyyətləri. “Bərəkət”, 1991, 10 sentyabr.
43. “İrşad” qəzeti, 1906-cı ilin müxtəlif sayları.
44. İlkin Qılman. Bakı və Bakılılar. Bakı, Zaman, 1999.
45. İlkin Qılman. Şəxsiyyət. Bakı, Şur, Bakı, 1995.
46. İsmayıl Mahmud, İbrahimov Marat. El atası. Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1994.
47. İsmayılov Rəşid bəy. Azərbaycan tarixi. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993.
48. Məmmədov X. Sultan Məcid Qənizadə. Bakı, 1983.
49. Məhərrəmov N., Babaşov M. Qafqaz müsəlmanlarının atası//“Ədəbiyyat”, 1991, №6.
50. Mustafayev Q. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda islam ideologiyası və onun tənqidi. Bakı, 1973.
51. Nağıyeva D. Xalq üçün ömrünü şam kimi əridən. Bakı, 2007.
52. Nağıyeva D. Ömrün səhifələri. Bakı, 2010.
53. Nağıyeva D. Zamanın sorağında. Bakı, 2011.
54. Nərimanov N. Hacı Zeynalabdin Tağıyevin 50 illik məişətə və cəmətə xidmətləri. Bakı, 1994.
55. Ordubadi M.S. Qanlı illər (1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi). Bakı, 1991.

56. Rəsulzadə M.Ə. Stalinlə ixtilal xatirələri. Bakı, Elm, 1991.
57. Sarabski H.Q. Köhnə Bakı. Bakı, 2000.
58. Seyidov F.Ə. Qori seminariyası və onun məzunları. Bakı, Maarif, 1988.
59. Süleymanov M. Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim. Bakı, 1989.
60. Süleymanov M. Ağa Musa Nağıyev. Bakı, 1994
61. Süleymanov M. Hacı Zeynalabdin Tağıyev. Bakı, 1996.
62. Süleymanova S. Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkət (XIX yüzilliyin sonu XX yüzilliyin əvvəlləri). Bakı, 1999.
63. Tağıyev Ə.S. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda olan cəmiyyətlərin maarifçilik fəaliyyətinə dair //Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyi ali məktəblərinin Elmi əsərləri. XI seriya, Bakı, 1978.
64. Fətulla Fəcri. Fətulla bəy Rüstəmbəyov. Bakı, 2004.
65. Həsənbəy Zərdabi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azər-nəşr, 1960, s.211.
66. Hüseyin Ərəblinski. Aktyorun həyat və fəaliyyətinə dair sənədlər məcmuəsi. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1967.
67. Cavadov C. Azərbaycanda xeyriyyəçilik hərəkatı (XIX əsrin sonu və XX əsrdə). Bakı, 1999.

Türk dilində

68. Ali Haydar Bayat. Nüseyinzade Ali Bey. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başbakanlığı Yayını, 1998.

69. Babaşov M. Ahund Mir Muhammed Kerim el-Bakuvinin həyatı və eserləri. // Qafqaz Universiteti ilmi seminarlar toplusu. Bakı, 1998.

70. Betül Aslan. I Dünya Savaşı Etnasında Azərbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine Kardaş Kömeği (Yardıımı) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i-Hayriyesi. Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başbakanlığı Yayını, 2000.

Rus dilində

71. Бабашов М. Бакинское мусульманское духовное общество «Саадет». Материалы республиканской научно-методической конференции «Актуальные вопросы теории и методики преподавания языков и литературы народов стран Ближнего и Среднего Востока». Баку, 1990.

72. Гаджибейли Джейхун. Избранные. Баку, 1993.

73. Ежегодник, Баку и его районы. Баку, 1908.

74. Ежегодник, Баку и его районы. Баку, 1909.

75. Ежегодник, Баку и его районы. Баку, 1912.

76. Ежегодник, Баку и его районы. Баку, 1913.

77. Ежегодник, Баку и его районы. Баку, 1914.

78. Исмаилов М.А. К вопросу о ликвидации откупной системы в нефтяной промышленности Азербай-

джана. Труды института истории и философии АН Азерб.ССР, т. II. Баку, 1952.

79.Исмаилов М.А. Социально-экономическая структура Азербайджана в эпоху империализма. Баку, 1982.

80.Лисичкин С.М. Очерки истории развития отечественной нефтяной промышленности. М.-Л;1954.

81.Обзор Бакинской нефтяной промышленности за 1896. Баку, 1897.

82.Обзор Бакинской нефтяной промышленности за 1900 г. Баку, 1901.

83.Обзор Бакинской нефтяной промышленности за 1904 г.Баку, 1905.

84.Сеидзаде Д.Б. Из истории Азербайджанской буржуазии начала XX века. Баку, 1997.

85.Списки населенных мест Российской империи (По Кавказскому краю). Тифлис, 1870.

86.Стригунов И.В. Из истории формирования Бакинского пролетариата 70-90 гг. XIX в. Баку, 1960.

87.Сумбатзаде А.С. Социально-экономические предпосылки победы Советской власти в Азербайджане. Баку, 1972.

СВѢДѢНІЕ

Форма № 31.

объ открывшемся наследственномъ имуществѣ, подлежащимъ обложению пошлиною, на основаніи Высочайше утвержденного 15 іюля 1882 года Положенія о пошлинахъ съ имуществъ, переходящихъ безмездными способами

I.

Фамилія, имя, отчество, званіе, родъ занятія и время смерти лица, оставившаго наследство:

Наишъ Ана Муса

II.

Было-ли описано имущество умершаго въ охранительномъ порядкѣ и по распоряженію какого мирового судьи:

III.

Не осталось-ли послѣ умершаго духовнаго завѣщанія и если осталось, то когда, кѣмъ и въ какой судъ оно представлено къ утверженію:

завѣщаніе понашъ не представлено

IV.

Время вступленія наследниковъ въ фактическое владѣніе имуществомъ: *Постановленіемъ Окружного Суда назначены уполномоченныя на орудомъ дѣла г-нъ Сидоровъ Г., Фаткулла Саид Зубаировъ и Тари Ахмедъ Наишъ и г-нъ Шадига Усманъ Саидовъ Кашгалъ Наишъ*

V.

Фамилія, имя, отчество, званіе наследниковъ, степень ихъ родства, или свойства съ наследодателемъ и мѣстожительство ихъ *все не установлено*

НЕДВИЖИМОЕ ИМУЩЕСТВО

	ЗАКОННАЯ ОЦЕНКА							
	Для земель городского поселения	Для земель населенных пунктов	Для земель государственных и муниципальных образований	Для земель, находящихся в государственной или муниципальной собственности	Для земель, находящихся в собственности физических лиц	Для земель, находящихся в собственности юридических лиц		
	2	3	4	5	6	7	8	
<p>Наименование имущества, состав его (количество десятины в имении, постройки и пр.), местонахождение и подробное обозначение документов и др. данных, на основании которых определена стоимость имущества. В случае же нахождения имущества в спор следует отметить: кому, когда и в каком учреждении предъявлен иск</p>							<p>Где заложено имущество, сколько по каким документам, на нем числится долг и не домык по вехе смерти наследователя</p>	
<p>1. 3/4 участка в общем имуществе с наследниками Есуфа Наглева, состоящем в каменных жилых домах в 5 участках города Баку по Молоканской, Красноводской, Буржевой и Большой Морской улицам под № № 12, 13, 14, на собственном участке в 2,200 кв.саж.</p>	<p>42470</p>	<p>88007</p>	<p>524117</p>	<p>Реска 799615 180378 20% 159216 189396</p>	<p>5800</p>			
<p>2. Каменный дом на собственн.участке в 344 саж., в 5 частях гор.Баку по улицам Колубакинской и Мариинской и Торговой № № 49/23</p>	<p>303700</p>	<p>620220</p>	<p>1200000</p>	<p>Реска 06 570740 20% 120145 639766</p>	<p>125000</p>			
<p>3. Тоже на участке в 186,9саж. по Горчаковской и Барятинской улицам</p>	<p>212330</p>	<p>316166</p>	<p>Реска 212105 20% 32263</p>	<p>170000</p>				
<p>4. Дом на участке в 200 с. по Георгиевской улице</p>	<p>-</p>	<p>-</p>	<p>-</p>	<p>-</p>	<p>2000</p>			
<p>5. Каменный жилой дом на собственн.участке в 65 саж: в 3 участках гор.Баку по Спасской улице № 14/52.</p>	<p>7020</p>	<p>24288</p>	<p>Реска 50000</p>	<p>-</p>	<p>Реска инд.</p>			
<p>6. Жилой дом на собствен. уч. в 396с в I участке гор.Баку на Байловых № 47.</p>	<p>9910</p>	<p>16338</p>	<p>-</p>	<p>-</p>	<p>42000</p>			
<p>Подпись</p>								
<p><small>ПРИМЕЧАНИЯ: *) При отсутствии какой либо из законных оценок, в подлежащей графе делается особая отметка и указывается или ссылка производится, когда не имеется законных оценок и имение по своему положению, составу, качеству по 20% иному, поведеную в закон для Закавказского края (п. 30 код. асската). Одно лишь то обстоятельство, что землевладелец в 3а прим. 1 в ст. 230 Уст. о пошл. и производить специальную оценку. Специальная оценка всяк вообще имущество производится в присутствии инспектора, земельной службы, съезд, загас и пр. как не представляющая в интересах особой самостоятельной комиссии с *) Желательно, чтобы долги наследователей подтверждались временными представлениями подлинных долговых документов, или ставлении документов следовать эвентури: „документы были представлены“.</small></p>								

НЕДВИЖИМОЕ ИМУЩЕСТВО

Наименование имущества, состав его (количество десятин в имении, постройки и пр.), местонахождение и подробное обозначение документов и др. данных, на основании которых определена стоимость имущества. В случае же нахождения имущества в спорѣ следует обозначить: кѣмъ, когда и въ какомъ учрежденіи предъявленъ искъ.	ЗАКОННАЯ ОЦѢНКА						Оцѣнка специальная (1)	Гдѣ заложено имущество, сколько и по какимъ документамъ на немъ числится долгу и недоимокъ, по недействительности насъ обязательства
	Для взимания городского окладного сбора	Для взимания платежей и взносов сборовъ	Для застрахованія, указавъ гдѣ застрахов. имущ.	Для записки въ кредитъ банка, учрежденія	По кредитнымъ актамъ	Оцѣнка специальная (1)		
	2	3	4	5	6	7	8	
7. Разрушенный каменный домъ на собствен. участкѣ въ 811 с. въ 7 участкахъ гор.Баку на Меркурьевской улицѣ № 92.					Земля 84784,00 90 разрушенных домовъ			
	20926	261500	90000 257	150000	700000			
8. Каменный жилой домъ на собств.уч. въ 240 с. въ 6 уч. гор.Баку по Каменистой и Азиатской ул. № № 176-178/139-141.	77450	107400	Наша	Наша	115000		Въ Пудинской Зборъ Бакинской Банки, капиталъ 79379,15	
9. Каменные жилые дома въ 7-мъ участкахъ города Баку по Телефонной улицѣ подл № № 6,8 и 12 Гимназической № 186 и Торговой № 29, на четырехъ участкахъ собствен.земли общец мѣровъ 1509,22 саж., приобретенныхъ по 3-мъ купчимъ хрѣпостямъ	328630	1147880	по 3 купчимъ	по 3 купчимъ	1345550			
			земли 30000	425000	1300000			
			и 325000	785000				
			св.участ. 147920	147920				
10. Жилой каменный домъ на соб.участкѣ въ 393,4 саж. по телефонной улицѣ № 20, въ 7-мъ участкахъ города Баку.	112820	206820	Земля 174600	206820	115000			
			св.участ. 206820					
11. Тоже во 2 участкахъ гор.Баку на соб.землѣ въ 960 саж.по Набережной ул. въ д.№ 25.	62690	88112,00			196800			
12. Тоже въ 5 участкахъ гор.Баку на соб.землѣ въ 300 саж.по Биржевой и Большой Морской улицамъ	91400	201290	Земля 175000	201290	126500			
			св.участ. 201290					

НЕДВИЖИМОЕ ИМУЩЕСТВО

	Наименование имущества, состав его (количество десятин, кв. саженей, постройки и пр.), местонахождение и подробное обозначение документами и др. данными, на основании которых определена стоимость имущества. В случае же нахождения имущества в спор следует обозначить: к кому, когда и в каком учреждении предъявлен иск	ЗАКОННАЯ ОЦЕНКА						Оценка специальная)	Где заложено имущество, сколько и по каким документам на него числится долг и недвижимок, по день смерти нас владельца
		1	2	3	4	5	6		
		Для выкупа городского недвижимого	Для выкупа каменных и железных сооружений	Для застрахованного, указав год застрахов. имущ.	Для записки в регистрирующем учреждении	По рыночным ценам			
13.	Недостроенный каменный домъ въ 5 участкѣ гор.Баку по Горчаковской улицѣ и Контрольному переулку на общ.землѣ въ 206,83 саж.	27770	-	28000 28100	61900 61900	107000			
14.	Жилой каменный домъ на общ.землѣ въ 233,7 саж. по Миллионной и Моканской улицамъ № № 27/63 въ 7-мъ участкѣ гор.Баку	17130	28777 28700	28000 28000	-	190000			
15.	Земельный участокъ въ 618 саж. по Телефонной улицѣ кв.469 въ 7-мъ участкѣ гор.Баку	22230	10772	-	-	42422			
16.	Каменные олушебныя постройки на общ.землѣ въ 914,55 с.по Торговой /Владимировской улицѣ кв.469 въ 7-мъ участкѣ города Баку.	12970	18184	-	-	58300			
17.	Земельный участокъ въ 2600 с. съ заброшеннымъ землянымъ амбаромъ на 7 Заводской и 10 Черногородск. улицахъ въ кв. 587 10 участокъ гор. Баку.	66000	58144	-	-	3150			
18.	Участокъ земли въ 1600 саж. подъ очистительнымъ отдѣленіемъ Керосиноваго завода на 2 Заводской улицѣ въ кварталѣ 547, 10 участокъ города Баку.	14130	55250	-	-	14000			

НЕДВИЖИМОЕ ИМУЩЕСТВО

Наименование имущества, состав его (количество десятинъ въ имѣни, постройки и пр.), местонахождение и подробное обозначение документовъ и др. данныхъ, на основаніи которыхъ определена стоимость имущества. Въ случаѣ же нахождения имущества въ спорѣ слѣдуетъ обозначить: къъ, когда и въ какомъ учрежденіи предъявленъ искъ	ЗАКОННАЯ ОЦѢНА						По кредитнымъ актамъ	Офисна специальная 1)	Гдѣ заложено имущество, сколько и по какимъ документамъ на немъ числится долгъ и недоимокъ по день смерти насъ иждоателя
	Для вѣнскихъ городского окладного сбора	Для записки кланыхъ и земскихъ сборовъ	Для записки, указавъ на запискахъ, имущ.	Для записки въ кредитныхъ учрежденияхъ	По кредитнымъ актамъ	Офисна специальная 1)			
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
19. Нефтяная наливная станція на землѣ города Баку, состоящей въ полномъ оброчномъ содержаніи у наследниковъ Юсуфа и Мусы Нагievыхъ, въ 566 кв. г. Баку по 2 и 3 Заводскимъ и 7 и 8 Черногородскимъ улицамъ, 10-го участка.	72710	42100	Россы 289100	-	-				
20. Каменные жилые дома съ надворными постройками въ 10 участкѣ гор. Баку, кварталъ 559, по 2 и 3 Заводскимъ и въ Черногородскимъ улицамъ № 19 на землѣ городской, состоящей въ потомственномъ оброчномъ содержаніи на имя Юсуфа Нагievа. Постройки принадлежать Юсуфу и Мусѣ Нагievымъ.	71390	105888	802799	<i>№ дома № 19</i> 141349.50					
21. Насосное отдѣленіе нефтепровода, зданіе лаборатаріи, паровичное отдѣленіе, складъ и проч. сооруженія Керосиноваго завода, тамъ же въ кварталѣ 560 по 1 и 2 Заводскимъ 6 и 7 Черногородскимъ улицамъ на городской землѣ, состоящей въ потомственномъ оброчномъ содержаніи у Юсуфа и Мусы Нагievыхъ.	149120	17600	"Всего на 190" Зданы 134820 недвижимыя обрученныя 117820 25044	-	5000				

НЕДВИЖИМОЕ ИМУЩЕСТВО							
Наименование имущества, состав его (количество десятин в имении, постройки и пр.), местонахождение и подробное обозначение документов и др. данных, на основании которых определена стоимость имущества. В случае же нахождения имущества в спорѣ сплукуеть обозначить: къмъ, когда и въ какомъ учрежденіи предъявленъ искъ	ЗАКОННАЯ ОЦѢНКА						Гдѣ заложено имущество, сколько и по какимъ документамъ на немъ числится долгу и недоимокъ по день смерти насъ залдателя
	1	2	3	4	5	6	
	Для казначей городского окладного сбора	Для казначей казенныхъ и земскихъ сборовъ	Для казначей, указавъ для застрахованія, указавъ гдѣ застрахов. имущ.	Для залоговъ въ кредитныхъ учрежденіяхъ	По ирраціональнымъ актамъ	Оцѣнка спеціальная 1)	
	1	2	3	4	5	6	7

22.	Перегонное отдѣленіе керосиноваго завода на городской землѣ состоящей въ попомотвенномъ оброчномъ содержаніи въ Черномъ Городѣ кв. 565 по 2-ой Заводской ул.	63770	31416	-	-	-	
23.	Каменные постройки /нынѣ наслѣдья и не жилы/ на такой же землѣ, тамъ же кв. 575 по 3 Заводской улицѣ 400 кв. саж.	-	4533				
24.	Волокачка, окладъ, жилия строения со службами, на такой же землѣ, тамъ же, участокъ кв. 527 и на берегу моря противъ него /на участке городской земли, состоящей въ срочной арендѣ у указана находится остатки сгорѣвшей приотани.	129170	31270	-	-	-	
25.	Нефтяныя промыслы находящіеся на казенныхъ участкахъ въ с. Романы 107 кв. с. Сабунчи 23 и на собственныхъ земляхъ с. Бинагады 129 с. Сабунчи 157.		203330	-	-	-	165 000 3000
26.	Нефтепроводъ и жилия зданія на участкѣ № 42 с. Романы, арендованнымъ у насл. Юуфа Нагіева.		121405				

НЕДВИЖИМОЕ ИМУЩЕСТВО

Наименование имущества, состав его (количество десятин в имении, постройки и пр.), местонахождение и подробное обозначение документов и др. данных, на основании которых определена стоимость имущества. В случае же нахождения имущества в спорь следовать обозначить: кьму, когда и в каком учреждении предъявлен иск	ЗАКОННАЯ ОЦЕНКА						Оценка специальная !	Где заложено имущество, сколько и по каким документам на нем числится долгу и недоимок по день смерти наследодателя
	2	1	3	4	5	6		
27. ³⁸ <i>Казенный</i> Нефтепосный участок, состоящий из бурения в с. Романы № 89 и такой же участок также состоящий в бурении в с. Романах № 52 арендованный у насл. Юсуфа Нагиева.			<i>бурильных работ</i>	<i>данных</i>				
28. Заявка, состоящая в с. Масазырь уч. VI, начата бурением.			<i>В смету бурения</i>	<i>и бурения</i>				
29. Филля дома и мастерская на казенной земле в с. Романы, участки № № 83, 84 и 163.			<i>сметы бурения</i>	<i>и бурения</i>				
30. Резервуар и кочегарка там же, уч. № 30 на казенной земле.			<i>то же</i>					
31. Филля помещения на казенной земле с. Сабунчи уч. № 25/323.								
32. Жилой дом, казармы здание мастерской и служебная постройка на собственной земле в сел. Бинагады на уч. № 152.			<i>данные бурения</i>	<i>и бурения</i>	<i>10000</i>			
33. Казармы на казенной земле в сел. Бинагады на уч. № 50.			<i>бурильных работ</i>	<i>данных</i>				
34. Сад с жилыми зданиями и надворными постройками в сел. Мардаканы, всего I дес. 460 с. особств. зем. значительная часть сада располо-			<i>Участок куплен за 600;</i>	<i>оценки даны из оценки</i>				

НЕДВИЖИМОЕ ИМУЩЕСТВО

Наименование имущества, состав его (количество десятин в имении, постройки и пр.), местонахождение и подробное обозначение документов и др. данных, на основании которых определена стоимость имущества. В случае же нахождения имущества в спор следуют обозначить: кьмь, когда и в каком учреждении предъявлен иск	ЗАКОННАЯ ОЦЕНКА							Где заложено имущество, сколько и по каким документам на нем числится долг и недоимок по день смерти Нас. обладателя
	Для возврата городского общественного сбора	Для взимания казенных и земских сборов	Для актронации, раздела и записки, купли	Для залогов в кредитных учреждениях	По кредитным актам	Оценна специальная	Оценна специальная	
земь на землѣ кр.с. Мардакянъ со- стоящій у М.Нагіева въ дольсроч- ной арендѣ.	<i>документов и 2400 руб. стоимости, 30 соток земли договор между члнми общины Законной оценкой</i>							
35. Садъ съ жилыми зданіями въ сел. Пиршаги на собственной землѣ на участкѣ № 154-1 дес. 1060 кв.саж.								
36. Земельный участокъ въ с.Бинагадъ №№ 23 и 45, всего 2 дес. 30 саж.	<i>на основании выданных документов о праве собственности, 23.08.91</i>							
37. Тоже тамъ-же, уч. № 177 всего 1 дес. 1890 саж.							4500	
38. Тоже тамъ-же, уч. № 295 всего 1 дес. 100 с. съ небольшими постройками.							130000	
39. Земельный участокъ въ I дес. въ с. Забратъ № 110.							500.	
40. Тоже I дес. 1606 с. въ мѣстн. "Бюль Бюли"							18845	
41. Право на I дес. 100 саж. въ той- же мѣстности							9914	
42. Тоже, тамъ-же на 1/2 дес.								
43. Земельный участокъ въ 3 дес. 609 с. въ с. Амираджанъ № 12.							1790.-	
44. Земельный участокъ начатый буреніемъ въ 5 дес. 1120 с. въ с. Ами- раджанъ № 13.								

НЕДВИЖИМОЕ ИМУЩЕСТВО

Наименование имущества, состав его (количество десятин в имении, постройки и пр.), местонахождение и подробное обозначение документов и др. данных, на основании которых определена стоимость имущества. В случае же нахождения имущества в спорѣ слѣдуетъ обозначить: кѣмъ, когда и въ какомъ учрежденіи предъявленъ искъ.	ЗАКОННАЯ ОЦѢНКА						Оценка специальная 1)	Гдѣ заложено имущество, сколько и по какимъ документамъ на немъ числится долгу и недоимокъ по день смерти наслодателя
	1	2	3	4	5	6		
45. Земельный участокъ 2 дес. II20 о. въ с. Амираджанъ № I4								
46. Тоже 6- дес. въ с. Ейна № 72.						3000		
47. Тоже 2 дес. въ сел. Кала, № 273-А						4000		
48. Тоже 1200 саж., тамъ же № 273-Г						1300		
49. Тоже половина участка въ 2хъ участкахъ первый въ 1760 саж., второй 9 дес. 638 саж., тамъ же № 804 принадлежавш. Хюсуфу и Мусѣ Нариѣву въ равныхъ доляхъ.						3500		
50. Тоже 5 дес. въ той же дачѣ № 817						3000		
51. Право на половину изъ 127 частей 1440 Въ общемъ владѣніи 333 дес. 2190 саж. въ дачѣ сел. Кала, № 270-3. Кислагъ "Ага Мирза".						621,49 + 2592,16 <u>Всего 8213,65</u>		
52. Права на 4 десятины въ мѣстности Кала Хардаманъ въ участкѣ литеры А изъ участковъ 776 и 775 и на 2 десятины въ участкѣ литеры Б изъ участка 795.						800		

НЕДВИЖИМОЕ ИМУЩЕСТВО							
Наименование имущества, состав его (количество десятин в имении, постр: Яки и пр), местонахождение и подробное обозначение документов и др. данных, на основании которых определена стоимость имущества. В случае же нахождения имущества в спор сльдуует обозначить: кьмъ, когда и въ какомъ учрежденіи предъявленъ искъ	ЗАКОННАЯ ОЦЕНКА						Гдѣ заложено имущество, сколько и по какимъ документамъ на немъ числится долгу и недоимокъ по день смерти насъ владельца
	Для взысканія городского земельного сбора	Для взысканія казенныхъ и земскихъ сборовъ	Для застрахованія, указавшаго застраховав. имущ.	Для залоговъ въ кредит. кассъ учрежденій	По крайнѣйшимъ оценкамъ	Оцѣнка спеціальная 1)	
	2	3	4	5	6	7	8
53. Земельные участки въ дачѣ сел. Дыга: уч. 2-А -----2 дес. " 2-А-----3 дес. " 2-А--76-----3 дес. " 6-Ш -Е 6-----I дес. " II.-----2020 с. " I2-А-----I дес. " I2-В-----I дес. " I2-К-----I490с. " I3-----I дес.	-	-	-	-	4000 1000 7500 2500 10000 10000 10000 10000		
54. Земельные участки въ дачѣ сел. Маоазыръ № № 83 и II3-2 дес.					5000		
55. Тоже три участка въ дачѣ сел. Фатьмак: № I3I-----2 дес.360 с. № I36-----2 " 820 с. № II3-----3 дес.150 с.	-	-	-	-	1300 6125		
56. Тоже три участка въ дачѣ сел. Джорать: № 2-----I дес. № 2-----2 дес.2000с № 24-----5 дес.	-	-	-	-	1500 2700 5000		
57. Тоже въ дачѣ сел. Баладжармъ участ. № I5 всего I дес. 1520 с.					12000		

НЕДВИЖИМОЕ ИМУЩЕСТВО								
Наименование имущества, состав его (количество десятин в имении, постройки и пр.), местонахождение и подробное обозначение документов и др. данных, на основании которых определена стоимость имущества. В случае же нахождения имущества в споръ слѣдуетъ обозначить: къмъ, когда и въ какомъ учрежденіи предъявленъ искъ	ЗАКОННАЯ ОЦѢНА						Гдѣ заложено имущество, сколько и по какимъ документамъ на немъ числится долгу и недоимокъ по день смерти наблѣдателя	
	1	2	3	4	5	6		7
	Для вѣнскихъ городскихъ окладныхъ сборовъ	Для вѣнскихъ казенныхъ и земскихъ сборовъ	Для астраханскихъ, уральскихъ астрахан. имущ.	Для залоговъ въ гражданскихъ учрежденияхъ	По армянскимъ актамъ	Оценка спеціальная *)		
58. Тоже въ дачѣ сел. Саран уч. 2-Н всего 3 дес. 160 саж.	-	-	-	-	2000			
59. Право на половину въ 6-ти участкахъ земли въ дачѣ сел. Зыкъ: № 46-----2 дес. 400с. - " 82-----1 дес. 1200с. - № 92-----1 дес. 2170с. - " 124-----1 " 520с. - " 136-----4 дес. 1850с. - " 138-----3 дес. 1370 с. -	-	-	-	-	1500			
60. Земельные участки и права на участие въ таковыхъ, въ Кубинскомъ уѣздѣ Бакин-ской губерніи. Два участка земли въ мѣстности Сидзани Нордарагъ: № 24 5 дес. 2150 - " 38 8 дес. 6000 -	-	-	-	-	4420, 27 4125			
61. Право на 1200 саж. въ мѣстности Каралины Оба					100			
62. Право на половину участка въ участкѣ земли всего мѣромъ 100 дес. въ Мюшкорскомъ участкѣ					4900			
63. Право на 3 дес. въ дачѣ Кабыстанскихъ паотбицъ.					1000			
64. Право на 30 дес. въ той же дачѣ уч. 46-47-48 изъ 160 дес. куплен-					4800			

НЕДВИЖИМОЕ ИМУЩЕСТВО

Наименование имущества, состав его (количество десятин в имении, постройки и пр.), местонахождение и подробное обозначение документов и др. данных, на основании которых определена стоимость имущества. В случае же нахождения имущества в спорѣ слѣдуетъ обозначить: къмъ, когда и въ какомъ учрежденіи предъявленъ искъ		ЗАКОННАЯ ОЦѢНКА						Оцѣнка специальная *)	Гдѣ заложено имущество, сколько и по какимъ документамъ на немъ числится долгу и не доимокъ по день смерти наследователя
2	3	4	5	6	7	8			
	ныхъ у Султановыхъ								
65.	Право на 20 дес. тамъже принадлежнхъ Мешадбекову.								
66.	Участокъ земли мѣроу въ 9 десятинъ въ дачѣ сел. Герадиль.				<i>2070</i>				
<p style="font-size: small;">*) Если имущество находится в залоге, то в графу 9 вносится сумма залога.</p>		<p style="font-size: large; font-family: cursive;">Султановыхъ</p> <p style="font-size: large; font-family: cursive;">М. М. Султановъ</p>							

№№ по порядку	Название конторы или судовладельцев и их адреса	С У Д А
30	Мамедовъ Гани. Набережная 43, тлф. 4-59.	Помощникъ, Ага Дадашевъ, Арарать.
31	Манафова Мамедъ Салимъ н-ки. (Собозевскій, Еридевъ и Манафовъ).	Алла Верды, Ага Манафовъ, Усейнъ Манафовъ.
32	Мирзоевъ Т., Сафаровъ и Ко. Лѣсная пристань, тлф. 9-92.	Амасія, Ашотъ Еркатъ.
33	Нагевъ Муса. Колоубакинская, с. д. тлф. 3-03.	Юсуфъ Нагевъ. Баржа: Черный городъ.
34	Нобель Братья Т-во. Черн. гор., тлф. 2-04.	Магомедъ, Дарвинъ, Сократъ, Линне, Коранъ, Талмудъ, Эстъ. Барказы: Баку. Теплоходы: Эмануиль Нобель, Робертъ Нобель, К. В. Хагелинъ. Баржи: Брама, Спиноза, Будда, Зороастръ. Барказы: Эстъ, Баку.
35	„Океанъ“ Т-во. Черн. гор., тлф. 2-13.	Меркурий, Игнатій, Бремеръ-Вулканъ. Теплоходъ: Дѣло. Баржа: Богда.
36	Пастуховъ Дмитрій Александровичъ. Контора въ Ростовѣ н/Д.	Шхуна № 2-ой.
37	Расуловы Бр. Набережная 53, тлф. 3-88.	Мехди, Меве, Расуль, Хамидъ.
38	Русское Т-во „Нефть“ (пароходство „Проводникъ“). Набережная, тлф. 4-03.	Барказы: Нобель, Разсылный. Проводникъ, Самсонъ.
39	Русско-Кавказское пароходство. Петровская набережная, тлф. 21-78.	Али Усейновъ, Эвелина, Паризьенъ, Ив. Колесниковъ, Алесгеріе, Ефратъ, Демосфень. Баржи: Масисъ и Астраханка.
40	„Русь“ Т-во. Набережная, бл. почты, тлф. 21-07	Марія, Фениксъ, Ага Селимъ, Григорій, Менастанъ, Мехти, Астраханъ, Григорій Арцруни, Михаилъ Колесниковъ, Армения, парусн. Россійка.

Татулов Б. Д., Цициановская 2.
 Швакровъ Николай Илларион., Врангель-
 ская 36.
 Шкипаревъ И. С., Ольгинская 1.
 Шуакровъ А. И., Цициановская 4.

Рыболовные принадлежности.

Алямовскій Мих. Федор., Петровская на-
 бережная, у Маринск. ул.
 Асриевъ С., Меркурьевская 13.
 Бернштейнъ В. А., Краснодарская 17.
 Гурьевъ, Скляничъ и бр. Карповы, Кра-
 сноводская 4.
 Лельковъ В. П., Биржевая 20.
 Меликовъ Дадашъ, Маринская.

Рыбопромышленные конторы.

Балакиревъ В. А. и К^о Т.Д., Биржев. 47.
 Бѣлинковъ Е. И., Врангельская 7.
 Курь-Аракъ Т-во, Б.-Морская 15.
 Левитъ Ю. И., Азиатская, д. Бр. Тагievыхъ.
 Лianoзова н-ки, Колобакинская 45.
 Маиловъ Лазарь и С-вья Т.Д., Ст.-Поли-
 цейская 18.
 Мерлинскій И. Н., Колодезная 25.
 ■ Нагievъ Муса, Колобакинская 49, с. д.
 Нижне-Каспийск. Т-во, Меркурьевск. 14.
 Рейтманъ И. М., Горчаковская 10.
 Рочеговъ П. М., Меркурьевская 27.
 „Рыбакъ“ О-во, Краснодарская 7.
 Тагievъ Г. З. А., Горчаковская 6, с. д.
 Талановъ В. Г., Набережная 1.

Санитарно-техническое и строи- тельное бюро.

Хачатурянъ А. Г. и К^о Т-во инженеровъ,
 Петровская площ., д. Арафелова,
 тлф. 3-98.

Сахаръ.

Конторы и склады заводов.

Александровск. Т-во Сахарн. завод., до-
 вѣренный Зейлигеръ Юс. Вл., Набе-
 режная 69, тлф. 5-54.
 Бобринскихъ гр., Набережная, д. Мирь-
 Бабаева, тлф. 7-58.
 Гниваньское Т-во, довѣр. Глазъ и Кре-
 тингенъ, Биржевая, с. д., тлф. 2-70.
 Григоровское Т-во, довѣр. Шапиро Левъ
 Исаак., Набережная 71, д. Усейнова,
 тлф. 5-36.
 Кенига Л. Е. наслѣдн., довѣр. Рубинчикъ
 Я. А., Набережная, д. Мирь-Бабаева,
 тлф. 15-24.
 Киселевское Т-во, довѣр. Мамедовъ Га-
 ни, Набережная 43, тлф. 4-59.

Кievское Т-во, Эриванская, тлф. 6-99.
 Лапшинъ В. Ф., Б. Морская 15, тлф. 3-86.
 Маринское Т-во, довѣр. Цейтлинъ М.,
 Садовая 4, тлф. 7-05.
 Терещенко Бр., представит. Садыховъ
 Наджафъ Кули, Николаевская 1,
 тлф. 8-66.
 Федоровск. Т-во, довѣр. Б. Корецъ,
 Набережная 45, тлф. 26-29.
 Хаинъ Г. И., Набережная 45, тлф. 9-34.
 Харитоненко И. Г. и сынъ, Набережная,
 д. Мирь-Бабаева, тлф. 15-93.
 Ходорковское Т-во, Садовая 4, тлф. 7-05.
 Ширманъ Б. Г., Лебединскій проѣздъ, д.
 К^о „Надежда“, тлф. 3-80.
 Ялтушковское Т-во, довѣр. Ротманъ,
 Набережн. д. Мирь-Бабаева, тлф. 11-92.

Скобяной товаръ.

Акоповъ Арустамъ Арутюн., Барятин-
 ская 15.
 Алекперовъ Г. М., Балаханская, д. Тагieва.
 Арутюновъ Арутюнъ Хачатур., Марин-
 ская 15.
 Бабалянцъ Айрапетъ Дан., Маринская 3,
 тлф. 6-17.
 Бабалянцъ Бр., Маринская 3, тлф. 5-87.
 Багировъ А., Михайловская, д. Усейнова,
 тлф. 32-94.
 Беллубековъ Ефр. Меликет., Меркурь-
 евская 12.
 Гамидовъ Керб. Вагабъ, Базарная 16.
 Григорянцъ Л., Молоканская 25.
 Григорянцъ Г. М. и К^о, Барятинская 16.
 Дадашевъ Гаджи Ага Баба, Михайлов-
 ская 7, с. д.
 Даниелянцъ Артемъ Серг., Маринская 5,
 тлф. 15-85.
 Даниелянцъ Х. С., Романовск. пр. 1.
 Джебраиловъ Мамедъ Таги, Михайлов-
 ская 7.
 Дильдаровы бр., Маринская 7, тлф. 16-86.
 Дойниковъ Ив. Сем., Меркурьевск. 11.
 „Дружба“ Т-во (Терь-Иоаннесянцъ Арсенъ
 Ив.), Маринская 8, тлф. 9-15.
 Кочарянцъ А. А., Меркурьевск. 23.
 Мангасаровъ Г. М., Маринск. 12, тлф. 5-46.
 Махмуриянцъ Бахитъ Саркис., Марин-
 ская 3, тлф. 13-39.
 Меликовъ Искендеръ-б., Михайловская 9.
 Меликовъ Керимъ-б., Михайловская 9.
 Мурадъ-Алиеъ Алекперъ, Михайловск. 9.
 Насибовъ П. И., Романовск. пр. 52,
 тлф. 22-22.
 Паронянцъ Никол. Серг., Меркурьевск. 13.
 Плотникова П. П. (бывш. Хворостова),
 Маринская 4, тлф. 30-57.
 Рамазановъ Гаджи Мамедъ Керимъ, Ми-
 хайловская 9.

Вывоз керосина по фирмам

Ф И Р М Ы	ПО ЖЕЛЕЗНЫМЪ ДОРОГАМЪ				
	По Закавказскимъ жел. дор.			По Баку Петровск. жел. дор.	Всего по желе- знымъ дорогамъ
	Въ Батумъ	Въ другіе города	Итого	Въ Россію и на Кавказъ	
Акц. О-во Нефт. продукт.	—	—	—	—	—
Араксъ (складъ)	—	—	—	—	—
Асадуллаевъ	317.355	42.732	360.087	367.667	727.754
Бакунитъ	727.654	218.606	946.260	130.837	1.077.097
Бененсонъ	—	6.871	6.871	115.234	122.105
Быховскій	2.454.026	79.626	2.533.652	285.233	2.818.885
Востокъ Т-во	—	20.121	20.121	60.786	80.907
Дембо	—	—	—	—	—
Ицковичъ и Каганъ	496.242	181.747	677.989	227.554	905.543
Каспійское Т-во	953.075	55.965	1.009.040	217.395	1.226.435
Касп. Черн. О-во	5.892.929	—	5.892.929	—	5.892.929
Кулибековъ и Мамедовъ	2.237	302.370	304.607	339.382	643.989
Левъ Р. Я.	71.674	3.637	75.311	207.667	282.978
Лейтесъ Л. М.	277.227	193.647	470.874	413.238	884.112
Ліанозовъ Г. М.	240.122	—	240.122	120.678	360.800
Манташевъ и К ^о	1.817.208	4.588	1.821.796	40.438	1.862.234
■ Нагевъ Муса	2.405.118	609	2.405.727	149.210	2.554.937
Нобель бр.	2.930.753	1.429.141	4.359.894	273.604	4.633.498
Проданефть	—	2.713	2.713	7.265	9.978
Рыльского насл.	97.726	26.986	124.712	366.863	491.575
Шибаетъ и К ^о	3.299.263	118.139	3.417.402	933.600	4.351.002
Шифринъ	4.119	31.126	35.245	83.124	118.369
Мелкіе	—	—	—	—	—
Итого	21.986.728	2.718.624	24.705.352	4.339.775	29.045.127

и направлениамъ за 1912 г.

ПО КАСПІЙСКОМУ МОРЮ						Гужемъ	В С Е Г О по вѣзмъ направлені- ямъ
Въ Астрахань	Въ Петровскъ	Въ Закаспій- скую об- ласть	Въ осталь- ные порты Касп. моря	Въ Персію	И т о г о	Въ гор. Баку и его уѣздъ	
65.490	—	—	—	—	65.490	5	65.495
—	—	—	—	—	—	10.351	10.351
1.181.537	185.229	762.850	—	29.783	2.159.409	45.997	2.933.160
—	—	792	—	—	792	7.802	1.085.691
21.274	49.817	74.072	—	58.577	203.740	87	325.932
2.960.896	199.787	116.198	—	179.239	3.455.120	31	62.75.036
—	35.659	—	—	—	35.659	41.800	158.366
1.423.462	59.979	—	—	—	1.483.441	—	1.483.441
1.898.351	20.000	136.047	—	151.905	2.206.303	515.960	3.627.806
6.054.939	109.975	313.638	—	—	6.478.552	2.947	7.707.934
3.655.700	178.564	—	88	—	3.834.352	6.547	9.733.828
104.137	457.718	—	—	78.906	640.761	426.148	1.710.898
1.778.869	21.744	104.312	—	20.000	1.924.925	40.599	2.248.502
4.128.413	551.596	179.645	—	—	4.859.654	262	5.744.028
1.357.148	267.399	105.142	—	191.234	1.920.923	370	2.282.093
1.258.055	52.682	52.503	—	24.738	1.387.978	2.090	3.252.302
1.411.747	326.786	262.633	—	229.373	2.230.539	120	4.785.596
13.383.919	642.882	514.694	6.282	94.953	14.642.730	26.215	19.302.443
—	—	—	—	—	—	10.162	20.140
518.849	345.405	89.420	1.282	10.144	965.100	2.213	1.458.888
3.712.207	1.085.616	258.381	1.674	619.342	5.677.220	21.586	10.049.808
—	—	—	—	—	—	—	118.369
—	—	—	1.546	—	1.546	708	2.254
44.914.993	4.590.838	2.970.337	10.872	1.688.194	54.175.234	1.162.000	84.382.361

При промыслъ свои

Электрическая силовая станция и механич. ремонтная мастерская.

Паров. молотков: 2.
Станковъ токарн.: 16.

„Мотовилиха“ О-во.

Фирма получаетъ добычу съ 1897 г.

Добыча: 1908 — 318,7
1909 — 885,3
1910 — 759,0
1911 — 589,8
1912 — 515,6
1913 до 1 окт.—452,1

Производ. скваж.: 3, всего скваж. 5.

Рабочихъ: 26.

К-ра: Володозная, домъ Митрофанова, тлф. 6-03.

Личн. сост. правл.: предс Д. Д. Митрофановъ; директоры: М. М. Михайловъ, В. Ф. Губинъ.

Управл. комм. ч.: И. М. Нелорентъ.

Управл. пром.: М. Михайловъ.

Участокъ:

Сабунчи 53 с.

Размѣръ участка: 1012 кв. с.

Собственн. участка: казна.

Условія аренды: популн. пл. 4,2% к.

Обязат. миним. годов. добыча: 159,0.

Наименьш. год. плата казнѣ: 6.755 р.

Учено и отпущено нефти въ 1912 г.

по даннымъ контроля:

Паров. котл.: 3, пов. нагр.: 2240 кв. ф.

„ „ маш.: 3, силъ: 95.

Мустафаевъ Гасанъ.

Фирма получаетъ добычу съ 1906 г.

Добыча: 1908 — 313,8

1909 — 266,7

1910 — 254,4

1911 — 170,6

1912 — 212,3

1913 до 1 окт.—140,0

Производ. скваж.: 6, всего скваж. 9.

Рабочихъ: 18.

К-ра: Николаевск. пер. 4, с. д.

Участокъ:

Балаханы 145, тлф. Б 3-36.

Размѣръ участка: 1 д.

Собственн. участка: казенно-общ.

Паров. котловъ: 3, пов. нагр.: 2052 кв. ф.

„ „ машинъ: 2, силъ: 55.

Нефтемоторовъ: 1, „ 25 Руст. Прокт.

Мусульманское Т-во.

Участокъ:

Бинагады.

Рабочихъ: 25.

Наботовъ И. П.

Фирма получаетъ добычу съ 1909 г.

Добыча: 1909 — 31,8

1910 — 30,1

1911 — 25,7

1912 — 31,7

1913 до 1 окт.—98,6.

Производ. скваж.: 6, всего скваж. 9.

Участокъ:

Балаханы 11Б.

Размѣръ участка: 3 д. 2070 кв. с.

Собственн. участка: казна.

Условія аренды: долев. отчисл. 20%.

Обязат. миним. годов. добыча: 130,0.

Учено и отпущено нефти въ 1912 г. по

даннымъ контроля:

Нефтемотор.: 3, силъ: 77 Сотрудникъ.

Нагievъ Муса.

Фирма получаетъ добычу съ 1899 г.

Добыча: 1908 — 12.201,1

1909 — 9.850,0

1910 — 10.031,4

1911 — 8.799,1

1912 — 8.060,9

1913 до 1 окт.—5.430,8

Производ. скваж.: 27, всего скваж. 61.

Рабочихъ: 800.

К-ра: Колюбакинск. 49, с. д., тлф. 3-03.

Управл. дѣл.: Рустамбековъ Фатулла-б. }

Управл. пром.: Рустамбековъ Бахишъ-б. }

Участки:

1) Сабунчи 23 с.

Размѣръ участка: 7 д. 1200 кв. с.

Производ. скваж. въ 1912 г.: 12.

Добыто нефти въ 1912 г.: 3.016,0.

Собственн. участка: казна.

Условія аренды: популн. пл. 3,2% к.

Обязат. миним. годов. добыча: 1.400,0.

Наименьш. год. плата казнѣ: 51.450 р.

Учено и отпущено нефти въ 1912 г. по

даннымъ контроля:

Паров. котловъ: 15, пов. нагр.: 9987 кв. ф.

„ „ машинъ: 20, силъ: 680.

Нефтемотор.: 1, силъ: 80 Отто-Дейтцъ.

Газомотор.: 1, „ 150 Dudbridge 2-ч.

2) Раманы 107, тлф. Б 5-05.

Размѣръ участка: 2 д. 1352 кв. с.

Производ. скваж. въ 1912 г.: 21.

Добыто нефти въ 1912 г.: 5.044,9.

Собственн. участка: Муса Нагievъ.

Паров. котл.: 16, пов. нагр.: 12.184 кв. ф.
 " маш.: 15, силь: 450
 Газомотор.: 1, " 150 Dudbrid. 2-ц.
 " 5, " 380 Отто-Дейтц.
 При пром. въ Раманахъ на уч. 42 Р. своя

Механич. ремонтная мастерская.

Станковъ механ.: 12.
 Ножницъ: 4.
 Клепальн. машинъ: 15.
 Паров. молотовъ: 2.
 Рабочихъ: 100.

„Надлукъ“ Нефтепром. Т-во.
 К-ра: Набережная 71, тлф. 30-64.

Участокъ:

Сабунчи V-11, тлф. Б 2-95.
 Размѣръ участка: 1020 кв. с.
 Производ. скваж.: 3.
 Собствен. участка: Борнъ.
 Нефтемотор.: 3, силь: 130.
 Электромот.: 2.

Нафталанское Нефт. О-во.

Фирма получаетъ добычу съ 1900 г.

Добыча: 1908 — 8.026,3
 1909 — 6.414,9
 1910 — 4.860,0
 1911 — 4.737,1
 1912 — 5.721,5
 1913 до 1 окт.—3.725,1

Производ. скваж.: 25, всего скваж. 35.
 Рабочихъ: 496.

К-ра: Колубакинская 49, тлф. 8-65.

Правленіе въ С.-Петербургѣ.

Личн. сост. правл.: Ст. Г. Ланозовъ, Т. В.
 Бѣлозерскій, Н. Глазбергъ, Фаррухъ-б.
 Везировъ.

Управл.: Балабанъ Дм. Аркад.

Управл. пром.: Рустамбековъ Шахбазъ-б.}

Участки:

1) Биби-Эйбатъ 47 Б.-э.
 Размѣръ участка: 3 д. 1980 кв. с.
 Производ. скваж. въ 1912 г.: 17.
 Добыто нефти въ 1912 г.: 4.062,5.
 Собственн. участка: казна.
 Условія аренды: доле. отчисл. 39%.
 Обязат. миним. годов. добыча: 1.530,0.
 Учтено и отпущено нефти въ 1912 г. по
 даннымъ контроля: 4.591,0.
 Паров. котловъ: 12, пов. нагр.: 8477 кв. ф.
 " машинъ: 20, силь: 600.

2) Биби-Эйбатъ 49 Б.-э.
 Размѣръ участка: 3 д. 1130 кв. с.
 Производ. скваж. въ 1912 г.: 10.
 Добыто нефти въ 1912 г.: 1.659,0.
 Собственн. участка: казна.

Условія аренды: доле. отчисл. 39%.
 Обязат. миним. годов. добыча: 1.390,0.

Учтено и отпущено нефти въ 1912 г. по
 даннымъ контроля: см. уч. 47 Б.-э.

Паров. котл.: 11, пов. нагр.: 7768 кв. ф.
 " маш.: 15, силь: 450.

При промыслѣ своя

Механ. ремонтная мастерская.

Станковъ механ.: 11.
 Паров. молотовъ: 1.
 Рабочихъ: 100.

Нижегородское Нефт. О-во.

Фирма получаетъ добычу съ 1903 г.

Добыча: 1908 — 95,3
 1909 — 1.129,2
 1910 — 1.112,6
 1911 — 1.181,4
 1912 — 1.468,3
 1913 до 1 окт.—1.265,6.

Производ. скваж.: 29, всего скваж. 32.
 Рабочихъ: 130.

Личн. сост. правл.: Петръ Рукинъ, Петръ
 Лельковъ, Петръ Яргомскій; кандид.
 директ.: И. М. Лбовъ.

Управл. въ Баку: Бендеръ-Артуръ Эдмунд.
 Правленіе въ Н.-Новгородѣ.

Промысл. к-ра: Сабунчи 27, тлф. Б 1-86

Участки:

1) Балаханы 12.

Размѣръ участка: 1 д.

Собствен. участка: Нижегород. Нефт. О-во.

Нефтемотор.: 7, силь: 212.

Электромотор.: 1, " 250.

2) Сабунчи 25.

Размѣръ участка: 2008 кв. с.

Производ. скваж. въ 1912 г.: 10.

Добыто нефти въ 1912 г.: 715,0.

Собственн. уч-ка: Нижегород. Н. О-во.

Нефтемотор.: 8, силь: 342 Горнсби.

" 1, " 40 Бронсъ.

3) Сабунчи 27, тлф. Б 1-86 (главн. к-ра)

Размѣръ участка: 1 д. 1560 кв. с.

Производ. скваж. въ 1912 г.: 11.

Добыто нефти въ 1912 г.: 640,5.

Собственн. участка: Нижегород. Н. О-во.

Нефтемотор.: 3, силь: 176 Горнсби.

" 3, " 120 Бронсъ.

" 2, " 60 Болиндеръ.

4) Сабунчи 33.

Размѣръ участка: 1582 кв. с.

Производ. скваж. въ 1912 г.: 3.

Добыто нефти въ 1912 г.: 98,6.

Собственн. участка: Нижегород. Н. О-во.

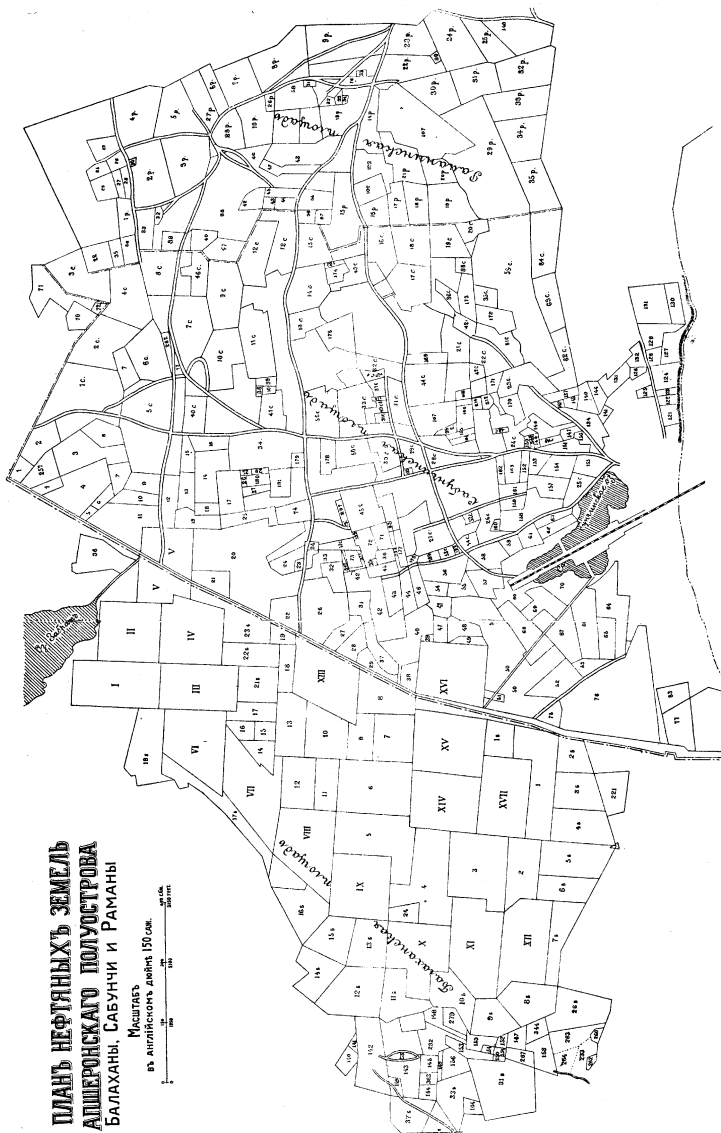
Нефтемотор.: 1, силь: 45 Болиндеръ.

" 3, " 107 Горнсби.

Вывоз из Бану нефтяных продуктов по фирмам за 1912 г.

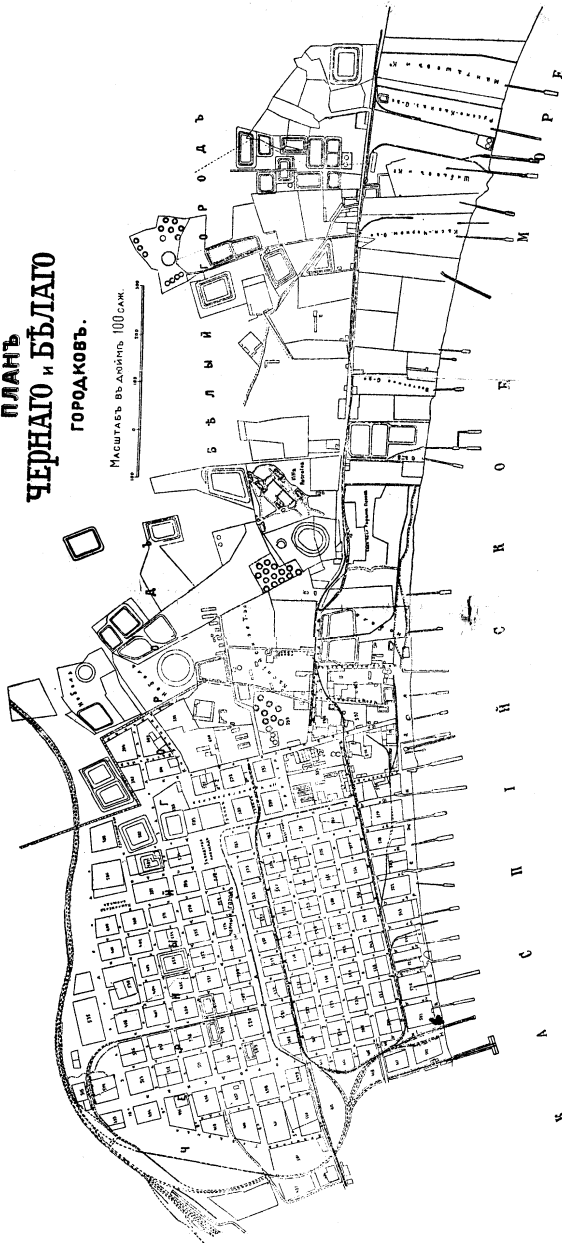
Ф И Р М ы.	1 2 3 4	Нефтевые остатки	Объединенн. Склады, масла и масла (опилов., опилки, древес- ные, шпоре, жидк. целлюлоз., мафты, асфальт, Вискозин, ва- и мостера) (вед. и саблонф.)		Склады, масла (остатки, масла, вез- очин, и вощин (сол. масла и и щавель и во- оничейный (см и пр.)		Масла остатки и сиз. жидк.	В С Е Г О
			5 6	7 8	9 10	11 12		
Акц. О-во Нефт. продукт.	1.383	3.528	65.495	591.188	—	—	—	661.594
Аракс (склад)	—	—	10.351	—	—	—	—	10.351
Асадуллаев Ш.	47.627	6.907.808	2.933.160	—	—	224	—	9.888.819
Арамазд	346.548	—	—	—	—	—	—	346.548
Бакинск. Нефт. О-во	4.443.702	6.160	—	—	—	—	—	4.449.862
Бакинск. нефтепроводъ	810.599	—	—	—	—	—	—	810.599
Вакуинъ	18.973	—	1.085.691	269.355	59	12.804	13.609	1.400.491
Балаханск. Нефт. Т-во	1.289.219	4.866	—	—	—	—	—	1.294.085
Бененсонъ Г. О.	—	829.292	325.932	—	—	4	—	1.155.228
Бенкендорфъ	35.000	—	—	—	—	—	—	35.000
Биби-Эйбат. промысла	50.000	—	—	—	—	—	—	50.000
Бинагадское Т-во	463.482	—	—	—	—	—	—	463.482
Бунятовъ бр.	598.191	6.445.013	—	—	—	—	—	7.043.204
Быховскій К. В.	22.650	13.892.527	6.275.036	—	—	—	—	20.190.213
Волга О-во	2.909.014	4.895.903	—	—	—	—	—	7.804.917
Восточное О-во.	—	4.815.736	—	—	—	—	—	4.815.736
Востокъ	664.641	31.472	158.366	39.114	546	—	8,048	1.483.441
Дембо С. М.	—	—	1.483.441	—	—	—	—	1.483.441
Ефимовъ С. Д.	—	—	—	—	—	1.648	—	1.648
Ицковичъ и Катанъ	1.488.323	8.296,070	3.627.806	996.562	41.911	47.857	218.659	14.741.724
Ицковичъ и Катанъ	4.721.454	227.784	—	—	—	—	—	4.949.238
„Кавказъ“ О-во	—	247.130	—	—	—	—	—	2.100.427
Кулибековъ и Мамедовъ	136.556	—	1.710.898	—	—	5.843	—	2.100.427
Кавказъ и Меркурій	—	44.364	—	—	—	—	—	44.364

Каспийское Т-во	225.964	16.999.269	7.707.934	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	24.933.167
Касп. Черном. О-во	4.918.873	11.304.814	9.733.828	1.805.809	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	30.167.423
Кашеев	—	2.629.804	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2.629.804
Левь Р. Я.	—	2.772.051	2.248.502	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5.028.328
Лаборь	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	74.101
Лейтес Л. М.	1.707.474	15.867.059	5.744.028	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	23.373.241
Лланозов Г. М.	2.045	9.682.000	2.282.093	1.153.808	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13.742.207
Манташев и Ко	285.700	7.948.988	3.252.302	1.112.357	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12.638.557
„Мазуль“ О-во	—	17.360.955	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	17.360.955
Мирзоевы бр.	2.377.788	22.900	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2.400.688
Меркульевы бр.	—	46.200	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	46.200
Мыло-Олеумъ	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	883
Нагевъ Муса	—	10.755.814	4.785.596	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	15.541.573
„Нефть“ Т-во	4.621.134	732.787	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5.353.921
Нобель бр.	16.071.704	33.780.142	20.000.615	7.210.719	3.385.246	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	84.787.130
Норъ-Лудъс	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6.421
Проланефть	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	20.140
Русско-Кавк. Н. О-во	—	—	3.494.794	—	1.837.225	5.040	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5.667.272
Рыльского насл.	1.864.178	3.086.170	1.459.066	1.344.195	208.581	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7.967.766
Фейль	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	159.609
Чинкаверовы бр.	17.164	28.736	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	45.908
Шмбаевъ С. М. и Ко	296.709	15.623.789	10.078.087	2.927.357	825.596	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	30.940.070
Шифринъ	5.294	397.683	118.369	100.772	7.116	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1.116.880
Шрыро С. М.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	369.765
Мелке	61.223	475.013	2.254	939	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	549.069
Итого	50.502.612	196.656.621	85.108.990	19.389.400	5.290.571	1.860.594	121.2608	6.542.840	369.564.236	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

**ПЛАНЪ
ЧЕРНАГО и БѢЛАГО
ГОРОДКОВЪ.**

МАСШТАБЪ ВЪ ДРЮТНО. 100 СМЖ

DİLARƏ NAĞIYEVA – MUXTAROVA

Dilarə Fərəc qızı Nağıyeva–Muxtarova 1940-cı ildə Dağıstan Respublikasının Dərbənd şəhərində anadan olub.

Milyonçu-xeyriyyəçi Ağa Musa Nağıyevin nəvəsidir.

Dərbənddə dünyaya gəlməsinin səbəbi soyadını daşdığı nəslin sürgünlük taleyi yaşamasından irəli gəlir.

O, Bakıda iki ali təhsil alıb. Əmək fəaliyyətinə 1959-cu ildən başlayıb. “Azərbaycanfilm” Kinostudiyasında Baş redaktor köməkçisi, sonradan kadr üzrə direktor müavini vəzifələrində çalışıb və bu işini 2002-ci ilədək Ticarət Nazirliyində davam etdirib.

Kadrların düzgün seçilib yerləşdirilməsində, gənc kadrların və müxtəlif peşə işçilərinin seçimində onun əməyi az olmayıb.

1986-cı ildə “Əmək Veteranı” medalı ilə təltif olunub.

D.Nağıyeva Yeni Azərbaycan Partiyasının, Jurnalistlər Birliyinin və Azərbaycan Respublikası Əsilzadələr Məclisinin üzvü, Respublika Qadınlar Cəmiyyətinin Milli Dəyərlərin Qorunması məsələləri üzrə sədr müavini.

Onun son illərdəki fəaliyyəti demək olar ki, milyonçu Ağa Musa Nağıyevin həyatını, xeyriyyəçilik və ictimai fəaliyyətini, 22 il acı sürgünlük taleyi yaşayan oğulluğu Fərəc Nağıyevin incəsənət sahəsindəki xidmətlərini araşdırmağa həsr olunub.

A.M.Nağıyevin 80 il “əmanət” kimi qalmış qəbrini əbədləşdirib, tikililərinin bir neçəsində portretinin asılmasına nail olub. Torpağına, millətinə bağlı olan Ağa Musa Nağıyevin həyat və fəaliyyətinə aid faktlar və xatirələr əsasında “Xalq üçün ömrünü şam kimi əridən...”, “Ömrün səhifələri” və “Zamanın sorağında” adlı kitablarını yazmışdır.

A.M.Nağıyevin xeyriyyəçilik və maarifçilik fəaliyyətini qismən də olsa davam etdirmək məqsədilə adını daşıyan “Milli Dəyərlərin Qorunması” (MDQ) İctimai Birliyini yaradıb, A.M.Nağıyevin saytını açıb.

Ulu öndər Heydər Əliyev ideologiyasının təbliğində fəal mövqe tutduğuna və demokratik mətbuatdakı xidmətlərinə görə, eləcə də ictimaiyyətçi olduğu nəzərə alınaraq, D.Nağıyevanın əməyi yüksək qiymətləndirilib, bir sıra “Diplom” və “Fəxri Fərman”lara layiq görülüb.

Azərbaycan Ali Hərbi Dənizçilik Məktəbinin “Fəxri Fərmanı”; Beynəlxalq Sülh Federasiyası Ağa Musa Nağıyevi xalqı qarşısında xidmətlərinə görə, Dilarə Nağıyevanı isə A.M.Nağıyevin həyat və fəaliyyətini daha geniş araşdırdığı nəzərə alınaraq “Sülh Səfiri” Diplomları ilə mükafatlandırılıb.

Onun təşkilatçılığı ilə keçirilən tədbirlərin əksəriyyəti xeyriyyə xarakterlidir.

“Tacirlər kataloqu”, “Kimi yaşadacaq dünya”, “Ömrün ziyası”, “XXI əsrin elitər qadınları”, “Fətulla bəy Rüstəmbəyov”, “XX-XXI əsrin yaradıcı və ziyalı insanları”, “Dünən, bu gün, sabahın Azərbaycan Qadını” kitablarında və “Əsrin ziyalıları” ensiklopediyasında ictimai fəaliyyəti haqda yazılar dərc olunub.

Azərbaycan qadınlarının I və II; Diasporanın II və III qurultaylarının nümayəndəsi olub.

İki övladı, üç nəvəsi var.

M Ü N D Ə R İ C A T

Giriş	3
--------------------	----------

I FƏSİL.

Azərbaycan neft sənayesi və Ağa Musa Nağıyevin sahibkarlıq fəaliyyəti

1.1. Azərbaycan neft sənayesinin inkişafında yerli kapitalın rolunun artması	9
1.2. Ağa Musa Nağıyevin sahibkarlıq fəaliyyəti	37

II FƏSİL.

Ağa Musa Nağıyevin xeyriyyəçilik və ictimai fəaliyyəti

2.1. Ağa Musa Nağıyevin Azərbaycanda xeyriyyəçilik hərəkatında rolu	49
2.2. Bakı şəhərinin memarlığına Ağa Musa Nağıyevin töhfəsi	77

III FƏSİL.

Ağa Musa Nağıyev və onun varislərinin sonrakı taleyi

3.1. Ağa Musa Nağıyevin vəfatından sonra varislik məsələsi	86
3.2. Ağa Musa Nağıyevin varisləri sovet repressiyası illərində	98

Nəticə	105
---------------------	------------

Direktor: *Ş. Alışanlı*
Mətbənin müdiri: *Ə. Məmmədov*
Texniki redaktor: *T. Ağayev*
Kompüter tərtibatı: *A. Qabilqızı,*
R. İlmanqızı

Yığılmağa verilmişdir: 25.10.2011
Çapa imzalanmışdır: 28.01.2011
Format: 84x108 1/32. Həcmi: 8,75 ç.v.
Tirajı: 300. Sifariş №
Qiyəti müqavilə əsasında

“Elm” RNPM-nin mətbəəsində çap olunmuşdur
(İstiqlaliyyət, 8)